

Oorlogsherdenking herdacht

Francine Migneault
Isabella la O'
Maarten Van Alstein

Achtergrondnota

23 september 2010

COLOFON

Auteur:

Francine Migneault
Isabella la O'
Maarten Van Alstein

Eindredactie

Tomas Baum
Wies De Graeve

Lay-out

Wendy Guns, Gramma nv

Brussel, 22 september 2010
ISBN 9789078864387

Disclaimer

Hoewel door het Vlaams Vredesinstituut uiterste zorgvuldigheid werd betracht bij de redactie van deze nota, kan het niet aansprakelijk worden geacht of gesteld voor mogelijke onzorgvuldigheden of onvolledigheden. Tevens wordt geen enkele vorm van aansprakelijkheid aanvaard voor enig gebruik dat een lezer van deze nota maakt.

Samenvatting

In 2014 zal het honderd jaar geleden zijn dat de Eerste Wereldoorlog begon. Sinds enige tijd zijn diverse overheden en organisaties in Vlaanderen begonnen met de voorbereidingen voor de 100-jarige herdenking van de Eerste Wereldoorlog. Herdenkingen van het oorlogsverleden hebben in alle samenlevingen die bij de wereldoorlogen betrokken waren een vaste plaats gekregen. Een analyse van traditionele herdenkingspraktijken en van de literatuur over herdenking en herinnering geeft echter aan dat er nood is aan een reflectie over de hedendaagse betekenis en relevantie van oorlogsherdenkingen.

In deze nota wordt een verkennende studie geboden van hedendaagse herdenkingspraktijken en de problemen waarmee ze geconfronteerd worden. Daarvoor worden recente ervaringen met herdenkingen in Frankrijk en Vlaanderen onder de loep genomen, meer bepaald de 65-jarige herdenking van de landingen in Normandië in 1944, de 90-jarige herdenking van de slag aan de Somme in 1916, en de 90-jarige herdenkingen van de slag om Passchendaele in 1917 en het einde van de oorlog in Vlaanderen. Aandachtspunten waarop de nota in het bijzonder focust zijn de verschillende boodschappen die op herdenkingen worden uitgedragen – en de mogelijke spanningen tussen deze boodschappen, de vraag tot welk publiek herdenkingen zich moeten richten om hun eigentijdse relevantie te behouden, en de uitdagingen die het herdenkings- en herinneringstoerisme stellen.

Inhoudstafel

1	TEN GELEIDE	3
2	DE BETEKENIS VAN HERDENKING	5
2.1	Boodschappen van herdenking	5
2.1.1	Een historisch perspectief op herdenken	5
2.1.2	Hedendaagse boodschappen	7
2.2	Op zoek naar een nieuw publiek	9
2.2.1	Het doorgeven van de fakkel	9
2.2.2	Herdenking tussen oud en nieuw	10
3	HERDENKEN IN DE PRAKTIJK	12
3.1	De 65e verjaardag van de Landing in Normandië	12
3.1.1	D-Day in Normandië	13
3.1.2	Een verticale organisatiestructuur	13
3.1.3	Herdenking en politiek	14
3.1.4	Een nieuw kader voor herdenkingsboodschappen	15
3.1.5	Besluit	17
3.2	De 90e verjaardag van de Slag aan de Somme	17
3.2.1	De Slag aan de Somme	17
3.2.2	Herdenking met lokale en internationale dimensies	18
3.2.3	Herdenken na het verdwijnen van de levende herinnering	20
3.2.4	De boodschappen van herdenking in de Somme	22
3.2.5	Herdenkingstoerisme	23
3.2.6	Besluit	24
3.3	De 90e verjaardag van de slag om Passendale en het einde van de Eerste Wereldoorlog in Vlaanderen	25
3.3.1	De oorlog in de Westhoek	25
3.3.2	De verschillende herdenkingstradities in Vlaanderen	26
3.3.3	2007, 90 jaar na de slag om Passendale	30
3.3.4	2008, de 90-jarige herdenking van het einde van de Eerste Wereldoorlog	31
3.3.5	Besluit	31
4	SLOTWOORD	33

1 Ten geleide

De wapenstilstand van 11 november 1918 luidde het einde in van de Eerste Wereldoorlog. Sindsdien is in alle landen die bij de oorlog betrokken waren de herdenking van de *Groote Oorlog* in ere gehouden, zeker in de gebieden waar de slagvelden van het Westelijke Front de landschappen en de menselijke herinnering het meest getekend hebben: aan de Somme, in Verdun, en in *Flanders Fields* – de Westhoek. Nu de 100^e verjaardag van de Eerste Wereldoorlog in zicht komt, zijn overheden en diverse organisaties in Vlaanderen begonnen met de voorbereidingen voor de herdenking van deze historische mijlpaal. Een nadere beschouwing van traditionele herdenkingspraktijken en van de literatuur over herdenking en herinnering geeft aan dat er nood is aan een reflectie over de hedendaagse betekenissen en relevantie van herdenking. Meer zelfs, het lijkt erop dat herdenking op een belangrijk keerpunt is gekomen.

Traditioneel gezien waren herdenkingen gericht op “een plichtsgetrouwe zoektocht naar manieren om hen te eren die het leven hebben gelaten tijdens de oorlog, die de oorlogsgruwelen overleefden, en die hun land gediend hebben ten koste van grote persoonlijke opofferingen”.¹ Oorlogsveteranen hebben aldus altijd centraal gestaan in officiële herdenkingsplechtigheden; zij belichaamden immers de levende herinnering aan de oorlog. Nu de laatste oud-strijders van de *Groote Oorlog* er niet meer zijn, dringt de nood om herdenkingen te herdenken zich meer dan ooit op. Tijdens het afgelopen decennium is bovendien duidelijk geworden dat er ook andere redenen zijn waarom een reflectie over herdenkingspraktijken noodzakelijk geworden is. Ten eerste hebben deze praktijken, omdat ze verschillende doelen nastreefden, altijd meer dan één boodschap uitgedragen, zoals het smeden van een nationale identiteit, het verheerlijken van het patriottische offer, en het verspreiden van een vredescultuur. Los van het feit dat sommige van deze boodschappen door veel mensen tegenwoordig als ouderwets worden ervaren, is de verhouding tussen deze verschillende boodschappen en doelstellingen mogelijk problematisch. De laatste jaren is dan ook het besef gegroeid dat het gedateerde karakter van sommige van de vormen en boodschappen, alsook de potentiële spanningen tussen de verschillende boodschappen van formele plechtigheden, risico's inhouden voor de hedendaagse relevantie van herdenking. Dit leidt naar een tweede punt. Officiële herdenkingsplechtigheden worden geconfronteerd met een teruglopend aantal deelnemers en een verouderend publiek. Met het oog op een blijvende relevantie, zowel nu als in de toekomst, staan organisatoren van herdenkingsevenementen voor de permanente opdracht om nieuwe generaties op een zinvolle manier bij herdenkingspraktijken te betrekken. Een groot aantal organisatoren heeft dan ook al herhaaldelijk de nadruk gelegd op de voortdurende uitdaging om jongeren te betrekken bij herdenkingsevenementen.

In het licht van deze vaststellingen wil deze nota een verkennende studie bieden van hedendaagse herdenkingspraktijken, hun betekenis, en de diverse problemen waarmee ze vandaag geconfronteerd worden. In het eerste deel van de nota wordt herdenking bestudeerd vanuit historisch en conceptueel perspectief, om een beter zicht te krijgen op de verschillende vormen, boodschappen en doelstellingen van herdenkingspraktijken, alsook op het publiek dat ze beogen. In het tweede deel van de nota wordt ingegaan op recente ervaringen met herdenkingen in Frankrijk en Vlaanderen. Specifiek worden de herdenkingen in het kader van de 65^e

verjaardag van de Landing in Normandië, de 90^e verjaardag van de Slag aan de Somme, en de 90^e verjaardag van de Eerste Wereldoorlog in Vlaanderen onder de loep genomen. Daarbij wordt niet alleen aandacht besteed aan hoe deze herdenkingen georganiseerd werden, maar ook aan hoe overheden en organisaties die bij deze herdenkingen betrokken waren, omgingen met de boodschappen die ze wilden uitdragen en het publiek dat ze wilden bereiken. Om informatie uit de eerste hand te verzamelen, contacteerden we een aantal mensen die direct betrokken waren bij de organisatie van deze herdenkingsevenementen.

Deze nota wil het parlement, de overheden en organisaties die momenteel betrokken zijn bij de voorbereidingen van de 100-jarige herdenking van de Eerste Wereldoorlog alsook het geïnteresseerde publiek informeren over hedendaagse ontwikkelingen met betrekking tot herdenkingen. Daarbij wordt de aandacht niet alleen gevestigd op de potentiële problemen en valkuilen, maar ook op mogelijkheden om de relevantie van herdenkingen voor de toekomst veilig te stellen.

2 De betekenis van herdenking

2.1

Boodschappen van herdenking

2.1.1 Een historisch perspectief op herdenken

Voor de Eerste Wereldoorlog waren herdenkingen er in eerste instantie op gericht hulde te brengen aan de heldendaden van de militaire elites. Voetsoldaten werden er niet bij betrokken.² De ongeziene menselijke verliezen die de *Groote Oorlog* veroorzaakte, brachten hier voor goed verandering in. Terwijl herdenkingspraktijken tot aan de vooravond van de oorlog gehouden werden ter ere van de moed en de opofferingsgezindheid van enkelen, was de dodentol die de Eerste Wereldoorlog eiste zo ontzettend dat er een maatschappelijke behoefte ontstond om aan alle slachtoffers, zowel individueel als collectief, eerbied te betuigen. Naties zagen zich voor het eerst verplicht niet alleen de roemruchte helden maar elke individuele soldaat te gaan huldigen, ook diegenen die – tot op heden – onbekend zijn gebleven.³ Uit deze behoefte om te rouwen over de grote massa gesneuvelden en, “door niemand in het bijzonder te herinneren, iedereen te herinneren”, kwam bijvoorbeeld het Graf van de Onbekende Soldaat voort.⁴

Rouwen en herdenken vormen een onlosmakelijk deel van de menselijke natuur. De behoefte om te rouwen is niet alleen belangrijk voor de gemoedsrust van individuen, maar ook voor samenlevingen als geheel. Herdenkingen vormen gelegenheden voor een samenleving om collectief te rouwen en te herinneren. Tijdens het interbellum werden er door nationale elites pogingen ondernomen herdenkingen ook voor andere doelstellingen in te zetten. Herdenkingspraktijken werden niet alleen gezien als gelegenheden waarop mensen bijeen gebracht werden om te rouwen en de immense menselijke verliezen in herinnering te brengen en te verwerken, maar ook als instrument voor educatie in burger- en staatszin. Herdenkingen werden gebruikt als manier om de socio-culturele orde, die door het herdachte gebeuren bruusk verstoord was, te herstellen⁵ en de banden tussen de staat, de nationale elites en de bevolking te versterken. Tijdens herdenkingen werden de waarden van de natiestaat en het patriottisme gepromoot, onder meer met het oog op het legitimeren van toekomstige offers voor het vaderland. Aldus trachtten nationale elites herdenkingsrituelen aan te wenden als een instrument van symbolische macht dat hen, net zoals materiële macht⁶, ter beschikking stond om de banden tussen staat, natie en bevolking hechter te smeden. Het is duidelijk dat dit soort politieke instrumentalisering van de kracht van herinnering problematisch kan zijn. Zo werden herdenkingen van de Eerste Wereldoorlog in Duitsland gereconfigureerd zodat ze niet alleen gelegenheden tot rouwen waren maar ook plaatsen werden waar de gefrustreerden opnieuw gemobiliseerd werden. Deze reconfiguratie van herdenkingen speelde een niet onbelangrijke

rol in de aanloop naar de Tweede Wereldoorlog.⁷ Een ander voorbeeld van politieke instrumentalisering van herdenkingen door nationale elites is het Graf van de Onbekende Soldaat, een van de meest in het oog springende symbolen van moderne herdenking. Dit graf riep niet alleen het offer op dat van burgers verwacht kon worden, het was tegelijkertijd ook een van de middelen die de burgers moest overtuigen voor de natie te sterven.⁸ Herdenkingen werden zo niet alleen een gelegenheid om toekomstige soldaten te rekruteren en te motiveren door hen te laten zien hoe ze geëerd zouden worden indien ze hun vaderland verdedigden, maar ook een manier om het sneuvelen voor de natie te legitimeren. Naast deze vormen van politieke instrumentalisering gaven herdenkingen tijdens het interbellum echter ook impulsen aan herdenkingspraktijken die het pacifisme centraal stelden. In Vlaanderen zou bijvoorbeeld de slagzin 'Nooit Meer Oorlog' een sleutelrol gaan spelen in de manier waarop de Vlaamse beweging de *Groote Oorlog* herdacht.⁹

Herdenkingsceremonieën en rituelen – en hun doelstellingen – evolueerden verder in de nasleep van de Tweede Wereldoorlog. De bestaande praktijken moesten worden bijgesteld om de ervaringen van de nieuwe oorlog een plaats te geven. In Groot-Brittannië, waar *Remembrance Day* traditioneel op 11 november had plaatsgevonden, werd na de Tweede Wereldoorlog *Remembrance Sunday* in het leven geroepen. Sindsdien worden alle militairen die tijdens en na de Eerste Wereldoorlog bij de Britse strijdkrachten hebben gediend, herdacht op de zondag die het dichtst bij de 11^e november valt.¹⁰ Frankrijk zette na de Tweede Wereldoorlog dan weer nieuwe herdenkingsdagen op de kalender, omdat de bevolking het belangrijk vond om effectieve gebeurtenissen te herdenken en geen overkoepelende herdenkingsdag te creëren zodat specifieke gebeurtenissen het risico liepen in de vergetelheid te geraken.¹¹ Tot op heden zijn 8 mei en 11 november in Frankrijk nationale feestdagen waarop de herinnering aan de wereldoorlogen centraal staat. In België is 11 november, net zoals in Groot-Brittannië, de dag waarop alle militairen herdacht worden die tijdens en sinds de Eerste Wereldoorlog in de strijdkrachten hebben gediend. Niettemin blijven de herdenkingen in de Westhoek hoofdzakelijk gefocust op de herinnering van de Eerste Wereldoorlog.

Officiële herdenkingen hebben historisch gezien altijd de neiging gehad één omvattend beeld van de oorlog weer te geven. Daarin speelde de narratief van de helden die de hoogste prijs betaald hadden opdat de overlevenden in vrijheid konden leven, een centrale rol. Dit maakte dat de vele individuele ervaringen van hen die de oorlog beleefd hebben slechts in beperkte mate belicht werden. Veel soldaten die de oorlog hadden meegemaakt, konden zich dan ook niet terugvinden in de officiële herdenkingsceremonieën. De meeste van deze soldaten waren echter zozeer in beslag genomen door hun eigen re-integratie in de maatschappij, zodat ze hun krachten niet konden bundelen om de officiële vormen van herdenking in vraag te stellen.¹² Tot op heden blijven individuele herinneringen relatief onderbelicht in officiële herdenkingspraktijken. De complexe veelheid aan oorlogservaringen dreigt aldus verscholen te blijven achter een masker van moed en kracht. De 80^e verjaardag van de wapenstilstand bracht echter een kentering in de manier waarop de *Groote Oorlog* naar voren gebracht werd in herdenkingen. Nieuwe thema's zoals munitie, vredesbewegingen en de oorlogservaring aan het thuisfront kwamen aan bod in de media, en een grotere diversiteit aan oorlogservaringen werd aan het bredere publiek gepresenteerd.¹³

2.1.2 Hedendaagse boodschappen

Een blik op hedendaagse herdenkingspraktijken leert dat tijdens officiële plechtigheden diverse boodschappen worden uitgedragen en dat, door de potentiële spanningen tussen deze verschillende boodschappen, de overkoepelende betekenis van deze plechtigheden vaak gekenmerkt wordt door een zekere vaagheid. Een belangrijk aandeel van de toespraken die tijdens formele, officiële herdenkingsplechtigheden worden uitgesproken, focust nog steeds op de waarden en doelstellingen die door de natiestaat worden uitgedragen. In zijn redevoering op wapenstilstandsdag in 2008 verklaarde de Britse premier Gordon Brown bijvoorbeeld: “Laat ons vandaag eerbied en dankbaarheid betuigen aan al diegenen die het Britse uniform dragen, aan al diegenen die onze vlag dragen, en die hun leven riskeren of het gegeven hebben opdat ons land sterk en vrij kan blijven.”¹⁴ Soortgelijke boodschappen worden overgedragen aan burgers over heel de wereld die naar de herdenkingstoespraken van hun respectieve staatshoofden luisteren. Opoffering, overwinning, eenheid en vijand blijven sleutelwoorden in veel herdenkingsplechtigheden die door nationale overheden worden georganiseerd.¹⁵ Deze plechtigheden blijven grotendeels gefixeerd op het respecteren van de tradities en het eerbied betuigen aan diegenen die eervol sneuvelden voor het vaderland. Officiële herdenkingsvertogen zetten burgers zelden aan om de noodzaak van oorlog zelf in vraag te stellen; dit zou immers kunnen suggereren dat er onvoldoende eerbied wordt betuigd aan diegenen die tijdens oorlogen hun leven gaven en geven voor de vrijheid.

Herdenkingsplechtigheden zijn in belangrijke mate nog steeds gebaseerd op composities van zorgvuldig uitgekozen collectieve beelden en herinneringen, die vanuit een gezagspositie worden samengesteld en gepromoot. Bepaalde ervaringen worden geprivilegieerd, andere blijven onder- of onbelicht. Herdenkingen zijn niet alleen gelegenheden tot herinneren, maar ook tot vergeten. De meeste herdenkingsplechtigheden focussen bijvoorbeeld op oorlogen waarop naties en samenlevingen met trots kunnen terugkijken, terwijl koloniale oorlogen en burgeroorlogen doorgaans niet tijdens officiële plechtigheden herdacht worden. Herdenkingsplechtigheden roepen het verleden op, maar in belangrijke mate staat het verleden zoals dat opgeroepen wordt in functie van wat de nationale elites willen dat de samenleving zich herinnert.¹⁶

Hoe officiële herdenkingsplechtigheden zich verhouden tot vrede blijft, tot op heden, nog altijd enigszins ambigu. Op officiële plechtigheden wordt vaak aan vrede gerefereerd als de waarde die verdedigd en hoog gehouden moet worden in – of door – de oorlog. Vrede wordt genoemd als het ultieme doel waarvoor oorlogen worden uitgevochten, en als het motief voor het houden van herdenkingen. Hoe correct dit ook moge zijn, er wordt op deze wijze niet noodzakelijk een duidelijke vredesboodschap uitgedragen. Het lijkt er daarentegen soms op dat vrede in eerste instantie gebruikt wordt om de oorlog te rechtvaardigen. Hoewel in officiële redevoeringen vaak het belang van vrede en vrijheid wordt beklemtoond, moet natuurlijk ook eerbied worden betuigd aan de bijdrage van de oorlogsveteranen; daarom wordt op formele plechtigheden vaak eerder een heldhaftig beeld geschetst, waarbij de veteranen geroemd worden als goede burgers en een cultus van de gevallen soldaat in ere wordt gehouden, dan dat de zin en het nut van oorlog er in vraag worden gesteld. Door voortdurend de

morele noodwendigheden te beklemtonen die door de oorlog in het leven worden geroepen, trachten organisatoren van hedendaagse herdenkingen een morele gemeenschap te smeden.¹⁷ Ook degenen die niet deelnemen aan de officiële herdenkingsceremonies komen overigens in aanraking met een dergelijk vertoog van heldhaftigheid. De meeste monumenten en memorialen, die zo prominent aanwezig zijn in het landschap van Normandië, de Somme en de Westhoek, werden immers ontworpen om dit soort boodschappen uit te dragen. Dit alles impliceert dat het publiek dat aanwezig is op herdenkingsplechtigheden die door nationale overheden ingericht en georganiseerd worden, kunnen achterblijven met een ambigue boodschap over oorlog, herdenking en vrede.

Herdenkingspraktijken omvatten echter veel meer dan alleen officiële plechtigheden en ceremonies. Een meer aandachtige blik op het brede spectrum aan minder formele activiteiten leert dat deze vormen van publieke herdenking efficiënte dragers kunnen zijn voor een grote verscheidenheid aan boodschappen. Voorbeelden van meer populaire vormen van herdenking tonen dat het mogelijk is om herdenkingen open te trekken en herinneringsboodschappen uit te dragen naar een meer divers publiek, een publiek dat zich misschien niet meer kan herkennen in de traditionele herdenkingsceremonieën. Twee voorbeelden hiervan zijn de *Digger Côte 160 Association* in Pozières bij de Somme en de parochie van *Notre-Dame-de-la-Paix* in Sainte-Mère-Eglise in Normandië. De *Digger Côte 160 Association* organiseert elk jaar een klank- en lichtspel om de gesneuvelde soldaten van de slag bij Pozières te herdenken, met de expliciete doelstelling om niet alleen het verhaal van deze slag te blijven vertellen maar ook om aan het publiek een vredesboodschap over te dragen. Zo eindigt het gebeuren met het ontvouwen van een groot spandoek met het opschrift ‘*Paix, Peace, Frieden*’ en met het laten weerklinken van *Ode an die Freude*, de Europese hymne. De vereniging wil aldus het begrip tussen de volkeren aanmoedigen. Ook de parochie van *Notre-Dame-de-la-Paix* in Sainte-Mère-Eglise linkt herdenking uitdrukkelijk aan vrede. Jaarlijks wordt een ‘internationale vredeswandeling’ gehouden, die samenvalt met de activiteiten die de landingen op D-Day herdenken. Het idee achter deze vredeswandeling is om mensen vrede te laten begrijpen door het te beleven en door hen ervan bewust te maken dat zij de garanten zijn van de vrede in de toekomst.

Het is echter niet uitgesloten dat ook niet-officiële, private herdenkingsinitiatieven gekenmerkt worden door een ambigue verhouding ten aanzien van vrede. Hoewel dat zelden uitdrukkelijk de bedoeling is, komt het niet zelden voor dat bij sommige niet-officiële herdenkingspraktijken een zekere fascinatie voor oorlog opgewekt wordt. Zo kunnen herdenkingspraktijken als de *re-enactment* van veldslagen en het inrichten van verzamelbeurzen, waarbij de lijn tussen een interesse in geschiedenis en een passie voor militaire cultuur kan vervagen, de bezoekers of deelnemers achterlaten met ambivalente gevoelens over oorlog en herinnering. Het opwekken van een fascinatie voor oorlog zonder een holistisch begrip aan te bieden van alles wat oorlog met zich meebrengt, kan leiden tot verwarring bij het publiek dat geheel op eigen kracht, en zonder die ooit zelf aan den lijve ondervonden te hebben, betekenis moet zien te geven aan oorlog.

Kortom, herdenkingspraktijken kunnen zoveel gedaanten aannemen en boodschappen uitdragen, dat het niet mag verbazen dat de betekenis ervan niet altijd duidelijk is voor het publiek. De draagwijdte van deze vaststelling wordt alleen maar groter in het licht van het besef dat,

nu de laatste veteranen en overlevenden van de *Groote Oorlog* overleden zijn, de organisatoren van herdenkingsactiviteiten voor de opdracht staan (steeds opnieuw) een nieuw publiek aan te spreken en te raken, zodat de hedendaagse en toekomstige relevantie van herdenkingen veiliggesteld kan worden.

2.2

Op zoek naar een nieuw publiek

2.2.1 Het doorgeven van de fakkel

Oorlogsveteranen hebben tijdens officiële herdenkingsceremonies altijd de rol van protagonisten gekregen. Ondanks het gegeven dat herdenkingsrituelen sinds de Eerste Wereldoorlog geëvolueerd zijn, bleef de focus op het tegemoetkomen aan de verwachtingen van de veteranen en hun families. Met het overlijden van de laatste veteranen van de Eerste Wereldoorlog en het ouder worden van de veteranen van de Tweede Wereldoorlog verdwijnt geleidelijk de levende herinnering aan deze oorlogen. Dit houdt een uitdaging in voor officiële herdenkingsplechtigheden. Daar komt bij dat steeds minder mensen ervoor kiezen deze ceremonies bij te wonen, en dat de officiële feestdagen waarop de oorlogen herdacht worden eerder beschouwd worden als een dag vakantie.¹⁸ Hoewel oud-strijdersverenigingen cruciale partners blijven bij de organisatie van officiële plechtigheden, wordt het voor organisatoren steeds belangrijker ook rekening te houden met de opkomst van een breder publiek.

Verschillende organisatoren hebben daarom herhaaldelijk benadrukt hoe belangrijk het is dat jongere generaties betrokken worden bij herdenkingsactiviteiten. De participatie van jongere generaties bij herdenkingsplechtigheden blijft doorgaans oppervlakkig, voor zover ze er al aan deelnemen. Hoe vaak jongeren ook genoemd worden als de toekomstige dragers van de herinnering aan het verleden, de boodschappen die worden uitgedragen op formele herdenkingen bevatten doorgaans weinig aanknopingspunten voor jongeren. Er zijn inspanningen gedaan om hier verandering in te brengen en de betekenis van de ceremonies op herdenkingsdagen te verbreden, zodat jongere burgers, die nooit oorlog hebben meegemaakt, zich ook betrokken zouden kunnen voelen. Niettemin blijft het voor veel jongeren moeilijk zich met de formele ceremonies te identificeren en betekenis te geven aan de symbolen van officiële herdenkingen.¹⁹ Bovendien lijkt ook de generatie van de dertigers weg te blijven op traditionele herdenkingsplechtigheden. Deze generatie heeft geen directe band met de oorlogsgeneraties en is niet geneigd op te dagen op officiële bijeenkomsten, tenzij hun kinderen uitgenodigd worden om er aan deel te nemen.²⁰ Hoewel er een discussie op gang gekomen is over hoe jongeren betrokken kunnen worden bij herdenkingen, lijkt het erop dat voorlopig weinig gedaan wordt om specifiek de deelname van de generatie van de dertigers aan te moedigen.

In de discussies over de potentiële doelgroepen van hedendaagse herdenkingen zijn, naast de jeugd, recent ook minderheden en migrantengemeenschappen ter sprake gebracht. In de traditionele vormen van herdenking zijn deze groepen zelden of nooit betrokken geworden, hoewel vorige generaties van deze gemeenschappen hebben meegevochten tijdens de wereldoorlogen. Het besef groeit echter dat het belangrijk is om ook deze groepen te betrekken bij herdenkingen. Tijdens bijeenkomsten van de *Commission de réflexion sur la modernisation des commémorations publiques*, een commissie die door de Franse regering werd opgericht om de modernisering van publieke herdenkingen te begeleiden, werd bijvoorbeeld gesteld dat jonge leden van migrantengemeenschappen, die vaak eerste generatie Franse burgers zijn, zich niet noodzakelijk verbonden voelen met de Franse natie. Volgens de commissie zou de wijzigende samenstelling van de Franse bevolking aldus een impact kunnen hebben de verenigende kracht van herdenkingen.²¹ Ook in het Verenigd Koninkrijk werd gewezen op het belang van het betrekken van mensen met verschillende achtergronden bij herdenkingen, in het bijzonder door de bijdragen en inspanningen die geleverd werden door soldaten uit het Gemenebest en uit de voormalige Britse kolonies te beklemtonen.²²

Een publiek waar organisatoren van officiële plechtigheden ook rekening mee moeten houden, zijn de nazaten van oorlogsveteranen die naar de slagvelden in Frankrijk en Vlaanderen reizen om de herinnering aan hun voorvaders levend te houden. Deze familieleden van veteranen maken traditioneel een belangrijk deel uit van het publiek op herdenkingsceremonies. Door op regelmatige basis naar de Franse en Vlaamse slagvelden van weleer te reizen, zetten ze familiale tradities voort die door de veteranen zelf in ere werden gehouden. Voor een groot deel hadden en hebben deze persoonlijke pelgrimages een sociale aard, waarbij de veteranen en hun nazaten bijvoorbeeld grote waarde hechten aan het nauwe contact met de lokale bevolking, maar deelname aan de officiële herdenkingsceremonies staat voor deze groepen ook steeds op het programma.

De laatste jaren is de aandacht voor het herdenkings- en herinneringstoerisme als specifieke vorm van toerisme alleen maar gegroeid. Herdenkingstoerisme kan een geschikt instrument zijn om de verschillende boodschappen van herdenking uit te dragen. Daarnaast dient het natuurlijk ook de belangen van de toeristische sector. Het gebruik van herdenking om het toerisme te promoten is echter niet zonder gevaar en vereist steeds de nodige voorzichtigheid, zeker indien er een onevenwichtige relatie ontstaat tussen beide en indien herdenking exclusief vorm wordt gegeven vanuit het perspectief van het toeristische belang.

2.2.2 Herdenking tussen oud en nieuw

Uit het voorgaande blijkt dat, nu aan een nieuw publiek een plaats moet worden gegeven en het herdenkingstoerisme aan belang wint, herdenking op een keerpunt gekomen is. Deze ontwikkelingen nopen organisatoren tot het herdenken van de manieren waarop de samenleving vorm geeft aan het collectief herdenken en herinneren van het verleden. De betekenis van herdenkingspraktijken evolueert immers telkens een nieuw publiek zich aandient of aangesproken

dient te worden. De traditionele aanpak, waarbij de herdenkingsboodschappen uitgedragen werden via toespraken en ceremonies, is altijd betekenisvol geweest voor de oudere generaties. Deze boodschappen dreigen echter verloren te gaan voor een jonger publiek indien ze niet op een aangepaste en inclusieve manier worden overgedragen. Jongere generaties kunnen allicht wel betekenis ontleen en waarde hechten aan het verleden, indien dat gepresenteerd wordt in de context van het heden²³, en indien de prijs die voor oorlog betaald moet worden meer benadrukt wordt dan de oorlog zelf. Dit neemt echter niet weg dat, zolang degenen die de oorlog zelf hebben meegemaakt nog onder ons zijn, met hun verwachtingen over herdenking rekening moet worden gehouden. Sinds de opgang van meer populaire vormen van herdenking, die samenviel met de 50^e verjaardag van de Tweede Wereldoorlog, hebben oud-strijdersverenigingen hun regeringen bekritiseerd omdat in hun ogen de festiviteiten te veel de overhand kregen in de herdenkingsactiviteiten. Organisatoren staan met andere woorden voor de opdracht een evenwicht te vinden tussen oud en nieuw.

Het keerpunt waarop herdenking is aangekomen manifesteert zich niet alleen wat de vorm en de methode van herdenkingspraktijken betreft. Het werpt ook de fundamentele vraag op wat mensen die de oorlogen niet hebben meegemaakt, en van wie het 'oorlogsgeheugen' dus niet gevoed wordt door persoonlijke herinneringen aan die oorlogen, verondersteld worden te herinneren tijdens herdenkingsplechtigheden. Om het oorlogsgeheugen van een samenleving in stand te houden nadat de laatste overlevenden van die oorlogen verdwenen zijn, moet een beroep gedaan worden op een maatschappelijk gedeeld geheugen. Dit is echter niet vanzelfsprekend. Het collectieve geheugen, dat altijd het product is van een bepaalde tijd en context, geeft betekenis aan gebeurtenissen die tot de geschiedenis van een samenleving behoren, zodat ook individuen die zelf geen herinneringen aan dat verleden hebben, in die betekenisgeving kunnen delen. Het vormgeven aan en overdragen van dat collectief geheugen heeft duidelijk een politiek karakter.²⁴ Het collectieve geheugen van een samenleving is immers niet alleen een afspiegeling van de gemeenschappelijke ervaringen, noden, problemen, angsten, mentaliteiten en verwachtingen van die samenleving, het is ook een model voor die samenleving, in de zin dat het collectieve waarden en doelstellingen aangeeft.²⁵

3

Herdenken in de praktijk

Om de complexiteit van herdenkingen beter te begrijpen worden in deze nota hedendaagse herdenkingspraktijken in Frankrijk en Vlaanderen van naderbij bekeken. In het bijzonder zullen de 65^e verjaardag van de landingen in Normandië, de 90^e verjaardag van de slag aan de Somme, en de 90^e verjaardag van het einde van de Eerste Wereldoorlog in Vlaanderen onder de loep genomen worden.

3.1

De 65e verjaardag van de Landingen in Normandië

De 65^e verjaardag van de landingen in Normandië luidde voor de Fransen het begin in van een lange en belangrijke periode van herdenkingen, waarbij niet alleen betekenisvolle gebeurtenissen uit de wereldoorlogen maar ook de 50^e verjaardag van de onafhankelijkheid van Franse kolonies in Afrika herdacht zullen worden. Met het oog op dit decennium van herdenkingen, dat tot 2018 zal duren, heeft de Franse regering erkend dat herdenking als maatschappelijk fenomeen een keerpunt heeft bereikt en dat er gezocht moet worden naar manieren waarop de betekenis van herdenkingen van belangrijke historische gebeurtenissen kan overgedragen worden naar een breder en jonger publiek.²⁶ Om deze zoektocht te faciliteren heeft de Franse regering een reeks initiatieven opgezet. Zo werd in 2006, onder auspiciën van de regering, de eerste 'Internationale Conferentie over Gedeeld Geheugen' ingericht. Vertegenwoordigers van 23 landen kwamen bijeen in de UNESCO-gebouwen in Parijs om van gedachten te wisselen over veteranenkwesties, collectief geheugen en herdenking. Het opzet van de conferentie was om met een kritische blik te kijken naar bestaande herdenkingspraktijken, aandacht te richten op succesvolle projecten, en na te gaan hoe de herinnering aan het verleden een plaats kan krijgen in een hedendaagse context.²⁷ In 2008 zette de Franse regering haar inspanningen voort door een commissie op te richten die zich moest buigen over de modernisering van publieke herdenkingen, met als doelstelling het Franse beleid met betrekking tot herdenkingen in lijn te brengen met de diversiteit van de Franse samenleving en de verwachtingen van jongere generaties. Het *Kaspi Rapport* (genoemd naar de Franse historicus André Kaspi, die de commissie voorzat) concludeerde dat nationale herdenkingen hun betekenis dreigen te verliezen wanneer er eenvoudigweg te veel van zijn. Daarom werd de aanbeveling geformuleerd dat, hoewel alle herdenkingen waardevol zijn, slechts een aantal op het nationale niveau ingericht zouden moeten worden. De andere zouden dan onder de verantwoordelijkheid kunnen vallen van regionale en lokale overheden. Daarnaast beklemtoonde het rapport dat nieuwe vormen van herdenking verkend moeten worden. De commissie suggereerde dat herdenkingstoerisme, pedagogische projecten en innovatieve mediaprogramma's, die de aandacht van een breder publiek kunnen

trekken, van cruciaal belang zijn voor de toekomst van herdenking.²⁸ Een blik op herdenkingen in Frankrijk leert dat deze aanbevelingen en suggesties langzaam hun weg vinden naar de praktijk.

3.1.1 D-Day in Normandië

De landing van geallieerde troepen in Normandië op 6 juni 1944 was één van de keerpunten die het begin van het einde van de Tweede Wereldoorlog inluiden. Tijdens de operatie lieten niet alleen grote aantallen geallieerde en Duitse soldaten het leven, er vielen ook bijna 20.000 burgerslachtoffers.²⁹ Na de bevrijding van verschillende kustdorpen in de dagen na de eerste landingen, zette generaal Charles de Gaulle op 14 juni 1944 in de haven van Courseulles voor het eerst in vier jaar voet op Franse bodem.³⁰ De glorieuze omstandigheden waarin het bezoek van de generaal plaatsvond, voedden de geest van bevrijding, die tot op heden de herdenkingen in Normandië kenmerkt. Dorpen en steden herdenken niet alleen de landingen op 6 juni, maar ook de dag van hun eigen bevrijding. Een belangrijk aspect van de vele festiviteiten in de regio draait rond het betuigen van dankbaarheid aan de veteranen die Normandië bevrijd hebben. Tijdens herdenkingen tonen steden hun affiniteit met de landen die hen te hulp kwamen. Deze binationale geest van vriendschap blijft overigens in veel dorpen en steden het hele jaar door zichtbaar. Het internationale karakter van de slag in Normandië maken de landingsstranden uiteraard een belangrijke herdenkingssite voor vele geallieerde landen. Buitenlandse regeringen, die van de Franse overheid land geschonken hebben gekregen voor begraafplaatsen en memorialen, houden speciale ceremonies om hun gesneuvelden te herdenken. Voor de 65^e verjaardag van de landingen stroomden honderdduizenden bezoekers toe om eer te betuigen aan hun landgenoten die er gevochten hadden.

3.1.2 Een verticale organisatiestructuur

De herdenking van de landingen in Normandië wordt gekenmerkt door een verticale organisatiestructuur. De jaarlijkse officiële nationale herdenking op 6 juni wordt georganiseerd door het *Comité du Débarquement*, dat in mei 1945 door de Franse regering werd opgericht om de herdenking van de landingen te organiseren. Alleen voor de decenniumvieringen (40e, 50e, etc.) staat het comité niet in; dan wordt de organisatie overgenomen door de nationale regering.³¹ Het comité organiseert ook de vijfjaarlijkse herdenking op 14 juni van de terugkeer van Charles de Gaulle naar Frankrijk en richt een memoriaal en museum in, waarvan de opbrengsten worden gebruikt om de jaarlijkse ceremonies te financieren.³²

De meeste andere grootschalige herdenkingsactiviteiten worden gecoördineerd op het regionale niveau door *Normandie Mémoire*, een organisatie die in 2003 in het leven werd geroepen door de regio *Basse-Normandie* om de 60-jarige herdenking van de landingen te organiseren.

Sindsdien is *Normandie Mémoire* blijven bestaan. Een van de kerntaken is het ondersteunen van andere organisatoren door het opstellen en uitgeven van een kalender waarop alle herdenkingsactiviteiten worden opgelijst. Voorts heeft de organisatie haar activiteiten op drie pijlers gegrondvest: pedagogische projecten, herdenkingstoerisme, en de ontvangst van veteranen. De banden tussen veteranen en de lokale bevolking vormen een belangrijk aandachtspunt voor de organisatie, omdat het onderhouden van deze contacten door beide groepen als erg belangrijk wordt ervaren.³³ Dit bijzondere aspect van herdenkingen van gebeurtenissen uit de Tweede Wereldoorlog is niet langer van toepassing op herdenkingen in de regio van de Somme en de Westhoek, omdat de veteranen van de Eerste Wereldoorlog verdwenen zijn. Maar ook in Normandië blijkt dat familieleden en nazaten van veteranen een steeds belangrijker percentage van bezoekers aan de regio innemen. Dit bleek uit een bevraging die *Normandie Mémoire* hield bij veteranenorganisaties. Bovendien bleek dat deze groep bezoekers er waarde aan hecht om in alle rust de oorlogsbegraafplaatsen te bezoeken om hun overleden familieleden te groeten.³⁴

Ook op het lokale niveau zijn overheden betrokken bij het organiseren en coördineren van herdenkingsactiviteiten in Normandië. Zo heeft de *Communauté de Communes*, een samenwerkingsverband van gemeentes, van het kanton Sainte Mère Église een coördinator aangesteld om de verschillende herdenkingsactiviteiten te overzien en het herdenkingstoerisme in de regio te promoten. Waar in andere *communautés de communes* ook groepen en verenigingen actief zijn in het organiseren van herdenkingsplechtigheden en –evenementen, is Sainte-Mère Eglise de enige *communauté* om één enkele coördinator aan te stellen en op lokaal niveau een gelijkaardige rol te spelen als *Normandie Mémoire* op regionaal niveau.³⁵

3.1.3 Herdenking en politiek

De 65e verjaardag van de landingen in Normandië was een bijzondere herdenking. Hoewel het Franse herdenkingsbeleid voorschrijft dat alleen de decenniumvieringen op nationaal niveau georganiseerd worden³⁶, wilde *Normandie Mémoire* van de 65e verjaardag van de landingen een nationale herdenking maken omdat de organisatie een kans zag om de nog overlevende veteranen te eren nu velen onder hen nog in staat waren deel te nemen aan de activiteiten.³⁷ Aanvankelijk bleek het moeilijk steun te vinden voor een nationale herdenking. Lokale organisatoren waren weliswaar bereid om het voornemen van *Normandie Mémoire* in de praktijk om te zetten, de regering daarentegen was niet geneigd haar steun te verlenen. Dat veranderde in april 2009, nadat de Amerikaanse president Barack Obama bekritiseerd werd omdat hij na de bijeenkomst van de G20 in het Verenigd Koninkrijk niet gepland had ook Normandië aan te doen tijdens zijn reis naar Europa. De Franse president Nicolas Sarkozy reageerde en greep de gelegenheid van de 65^e verjaardag van D-Day aan om de diplomatieke betrekkingen tussen Frankrijk en de Verenigde Staten te bevorderen. Hij nodigde president Obama persoonlijk uit om de plechtigheden bij te wonen. Vervolgens nam de nationale regering de organisatie van de herdenkingsplechtigheden over. Hoewel vele activiteiten al gepland waren, had de uitnodiging van de Amerikaanse president een impact op de voorbereidingen. Het bezoek van Obama

impliceerde strengere veiligheidsmaatregelen en de komst van een groter aantal toeristen naar de regio. Door het belang dat de Franse regering aan de festiviteiten schonk en de populariteit van president Obama kwam de 65^e verjaardag internationaal in de schijnwerpers te staan.

De officiële herdenkingsplechtigheden vonden op 6 juni 2009 plaats in Arromanches, aan een van de stranden waar de geallieerde troepen op D-Day aan land gekomen waren. Hoewel er staatshoofden van verschillende landen aanwezig waren, hadden Franse regeringsfunctionarissen verklaard dat het evenement voornamelijk een Frans-Amerikaanse aangelegenheid was. Deze verklaringen tonen aan dat herdenkingen zich nog steeds in de sfeer van het politieke bewegen. Ondanks de aanvankelijke terughoudendheid van de regering om van de 65^e verjaardag een nationale herdenking te maken, was door de toegenomen aandacht die het bezoek van Obama met zich meebracht, de herdenking van gedaante veranderd. Het officiële staatsbezoek van de Amerikaanse president leek belangrijker dan de herdenking zelf. Bovendien waren er problemen gerezen met de officiële uitnodigingen. Zo werd kritiek geuit omdat de Britse koningin, het staatshoofd van het Verenigd Koninkrijk en Canada, niet formeel was uitgenodigd. Uiteindelijk werd de Britse koningin wel officieel uitgenodigd en verliepen de officiële plechtigheden betrekkelijk vlot, maar naar aanleiding van het incident ontstond er een discussie over de gebrekkige organisatie³⁸ en over de politieke intenties van president Sarkozy.

3.1.4 Een nieuw kader voor herdenkingsboodschappen

De afgelopen jaren is in Normandië het bewustzijn gegroeid dat herdenkingen en herinneringstoerisme specifieke problemen met zich meebrengen, zoals het mogelijk ambigue karakter van de boodschappen die tijdens en door herdenkingsevenementen worden uitgedragen en de bijzondere relatie tussen herdenking en toerisme. Wat dat laatste betreft zijn organisatoren in Normandië er zich bewust van dat het niet altijd gemakkelijk is de juiste balans te vinden tussen de eigenheid van herdenkingen en herinnering, en de belangen van het toerisme. Zo blijkt het beheer van gedenkplaatsen moeilijker en complexer dan dat van andere toeristische attracties³⁹, doordat herinneringssites ingebed zijn in een weefsel van collectieve herinneringen. Wat het ambigue karakter van sommige herdenkingspraktijken betreft, is er in Normandië enige bezorgdheid ontstaan over het aantal verzamelaars- en re-enactmentverenigingen waarvan de activiteiten door veteranen, lokale overheden en het publiek als te verregaand werden beschouwd.⁴⁰ Dit leidde *Normandie Mémoire* er in 2008 toe om een Gedragscode op te stellen voor verzamelaars en re-enactors die willen deelnemen aan herdenkingsactiviteiten. Deze code getuigt van het belang dat *Normandie Mémoire* hecht aan het scheppen van duidelijkheid over de doelstellingen van herdenkingsevenementen. In de Gedragscode zet de organisatie uiteen hoe zij de doelstellingen van herdenking definieert:

“Een viering van deze historische periode kan geenszins een verheerlijking van oorlog zijn. Het is niet aanvaardbaar dat alleen het militaire een symbool zou zijn van historische evenementen of tentoonstellingen. Het respect voor de

herinnering is een drager van het humanisme. Het draagt een boodschap van vrede uit, van vriendschap tussen de volkeren, van democratie en van vrijheid, in naam van de burgers en de militairen die met hun bloed de prijs van deze waarden hebben betaald.”⁴¹

De gedragscode werd niet alleen opgesteld met als doel het bewaren van respect voor de herdenkingscontext en voor de herinnering aan degenen die West-Europa bevrijd hebben, maar ook om een aantal regels vast te leggen. Iedereen die wil deelnemen aan re-enactment activiteiten moet eerst de gedragscode ondertekenen. Bovendien moet hun deelname goedgekeurd worden door lokale organisatoren.⁴² Op deze wijze tracht *Normandie Mémoire* een coherente boodschap uit te sturen naar iedereen die deelneemt aan herdenkingsevenementen.

Met betrekking tot de boodschappen die tijdens herdenkingen in Normandië worden uitgedragen, is het interessant de verschillen tussen traditionele en niet-traditionele vormen van herdenking onder ogenschouw te nemen. Bij niet-traditionele vormen lijkt er niet alleen meer ruimte te bestaan om het publiek emotioneel te raken (zoals bij het vuurwerkevenement dat door *Normandie Mémoire* wordt opgezet), maar ook om deelnemers aan te zetten tot reflectie over oorlog en vrede. Tijdens de 65-jarige herdenking van de landingen in Normandië werden er verschillende soorten van activiteiten georganiseerd, door diverse organisaties. Zo organiseerden twee middelbare scholen in samenwerking met de *Westlake Brothers Souvenir Association* – een vereniging die de herinnering aan de oorlog levend wil houden – een herdenkingswandeling, onder de naam *Walk in the Footsteps of the Queen's Own Rifles of Canada, the Fort Garry Horse, and the Régiment de la Chaudière*.⁴³ Deze historische wandelingen lijken een breder publiek te kunnen aanspreken dan traditionele plechtigheden. Dat deze wandelingen door middelbare schoolstudenten georganiseerd worden, heeft als bijkomend voordeel dat ze leerlingen aanzetten tot het nadenken over oorlog en herdenking. Bovendien zullen er wellicht ook meer gezinnen deelnemen, om de jongeren te steunen. Uiteraard blijft het steeds de vraag in welke mate de boodschap door de deelnemers ontvangen wordt. Niettemin lijken de pogingen om herdenkingen op niet-traditionele manieren te benaderen een breed publiek aan te trekken, dat dan, geholpen door de suggesties die door de organisatoren worden meegegeven, een eigen betekenis kan geven aan de herdenkingsactiviteiten.

Dit alles betekent zeker niet dat traditionele herdenkingsplechtigheden geen waarde meer zouden hebben. Voor velen blijven officiële ceremonies de beste manier om eerbied te betuigen aan de gesneuvelden en de overlevenden. Deze ceremonies moeten dan ook niet gedelegeitimeerd worden. Hoewel het erop lijkt dat sommige organisatoren van officiële plechtigheden vandaag de dag vooral op routine draaien en gestopt zijn met na te denken over hun publiek en boodschap, zou een belangrijk aspect van herdenking verloren gaan indien er voor deze formele plechtigheden geen zinvolle plaats meer zou zijn. Dat neemt uiteraard niet weg dat het nodig is te reflecteren over de betekenis van deze plechtigheden voor een eigentijds publiek en ze te betrekken in de discussies over de hedendaagse relevantie van herdenking.

3.1.5 Besluit

In de uiteenzetting over de 65-jarige herdenking van de landingen in Normandië verdienen enkele aspecten het om nog eens onderlijnd te worden. Ten eerste is gebleken dat herdenkingen nog steeds in een delicate verhouding tot de politiek staan. Idealiter zouden officiële herdenkingen een dienst van de overheid aan de bevolking moeten zijn. Zoals gebleken is, bestaat er echter nog steeds een neiging vanwege overheden en politieke elites om herdenkingen te gebruiken voor hun eigen doelstellingen. Ten tweede bleek uit de bovenstaande uiteenzetting hoe organisatoren in Normandië een evenwicht trachten te vinden tussen traditionele en niet-traditionele herdenkingspraktijken, met het oog op het aantrekken van een nieuw publiek en het overdragen van herdenkingsboodschappen op toekomstige generaties. Daarbij wordt steeds getracht de wensen en verwachtingen van de oud-strijdersverenigingen te blijven respecteren. Opmerkelijk ten slotte zijn de inspanningen van overheden in Normandië om te waarborgen dat herdenkingen in de regio een overkoepelende en coherente boodschap overdragen. Vooral de gedragscode van *Normandie Mémoire* is in dit kader het vermelden waard.

3.2

De 90e verjaardag van de Slag aan de Somme

3.2.1 De Slag aan de Somme

Op 1 juli 1916, de eerste dag van de Slag aan de Somme, vielen er bijna 60.000 Britse doden en gewonden. Op 1 juli 2006 kwamen meer dan 200.000 bezoekers naar de Somme om de 90e verjaardag van deze slag, een van de meest bloedige van de *Groote Oorlog*, te herdenken. Omwille van het enorme verlies aan mensenlevens, dat werd geleden voor een uiterst minimale terreinwinst, staat de veldslag aan de Somme in verschillende geallieerde landen in het geheugen gegrift. De soldaten die sneuvelden aan de Somme gingen de geschiedenis in als de ‘verloren generatie’, die voor velen een symbool werd van de absurditeit en de verschrikkelijke kost van de loopgravenoorlog.

De herinnering aan deze slag heeft tot op heden niet aan kracht ingeboet. De regio van de Somme, die bekend staat als *Poppy Country*, is bezaaid met oorlogsgraven en memorialen. Sinds het einde van de oorlog wordt in juli de geschiedenis van de veldslag herdacht. Deze jaarlijkse traditie bracht veteranen en familieleden van gesneuvelden naar de Somme om eerbied te betuigen aan hen die er sneuvelden. 2006 markeerde echter een mijlpaal in de herdenkingen aan de Somme. Niet alleen werd de 90^e verjaardag van de slag herdacht, het was het eerste jaar waarin de herdenkingen plaatsvonden zonder de aanwezigheid van overlevende veteranen.

3.2.2 Herdenking met lokale en internationale dimensies

De activiteiten voor de 90^e herdenking van de slag aan de Somme namen nagenoeg een vol jaar in beslag, van de tweede week van januari tot de eerste week van december.⁴⁴ Een groot aantal officiële en niet-officiële evenementen en activiteiten werd door een divers spectrum aan overheden en organisaties op het getouw gezet.

De Franse regering, die sinds enkele jaren actief de idee van een gedeelde geschiedenis promoot, heeft voor de herdenking van de veldslagen van de Eerste Wereldoorlog samenwerkingsverbanden opgezet met de verschillende landen waarvan de troepen betrokken waren bij deze slagen. Dit is ook gebeurd voor de herdenking van de slag aan de Somme. Zowel de geallieerden als de Duitsers werden uitgenodigd een site en een dag te kiezen om hun gesneuvelde soldaten te herdenken op gedeelde, bilaterale of internationale herdenkingsplechtigheden. Zo werd in april 2006 ANZAC (*Australia and New Zealand Army Corps*) Day gehouden aan het Australische nationale memoriaal in Villers-Bretonneux, een memoriaal opgericht om alle ANZAC-soldaten te herdenken die tijdens de oorlog in Frankrijk en België gevochten hebben. Dergelijke gezamenlijke ceremoniën zijn een stap in de richting van de creatie van een nieuwe gedeelde herinnering die plaats biedt voor een breder spectrum aan interpretaties en oorlogservaringen. Naar jaarlijkse traditie was 1 juli, de dag die het begin van de slag markeert, de belangrijkste herdenkingsdag in de regio van de Somme. Op deze dag vonden vier bilaterale en internationale plechtigheden plaats. De eerste werd georganiseerd in Thiepval, bij het memoriaal waarop de namen van 73.367 Britse en *Commonwealth* soldaten gegraveerd staan die vermist geraakten tussen juli en november 1916 en waarvan geen gekend graf bestaat. De tweede plechtigheid van de dag vond plaats aan de *Ulster Tower*, het memoriaal voor de soldaten van de 36^e *Ulster* divisie uit Ierland; de derde aan het *Newfoundland Memorial* in Beaumont-Hamel. Ten slotte was er een plechtigheid aan *Serre Road n° 1 Cemetery*, waar de *Last Post for the Pals* werd geblazen ter ere van de vrijwilligerseenheden, de zogenaamde *Pals Battalions*, van de 31e Britse divisie.⁴⁵

Op het departementale niveau werd door verschillende overheden een groot aantal activiteiten georganiseerd. De *Pays du Coquelicot*, de *Communauté de Communes* van de 60 steden en dorpen van het departement van de Somme, is de organisatie die doorgaans de leiding neemt in het coördineren en organiseren van herdenkingsevenementen in het ganse departement. Zo was het de *Pays du Coquelicot* die ervoor zorgde dat op de ochtend van 1 juli de klokken werden geluid om de officiële herdenkingsplechtigheden van de slag aan de Somme van start te doen gaan. Voorts staat de *Communauté de Communes* organisatoren bij in het selecteren van bepaalde types evenementen en activiteiten en tracht ze te waarborgen dat alle inspanningen complementair zijn. De *Pays du Coquelicot* staat ook in voor het promoten van het toerisme in de regio.⁴⁶

Ook op lokaal niveau werden herdenkingsactiviteiten opgezet. Zo herdacht de stad Albert de 90^e verjaardag van de slag aan de Somme door tussen 30 juni en 2 juli in de hele stad de

gebeurtenissen van de oorlog na te spelen, van de oorlogsverklaring tot het passeren van de troepen door de straten en het leven achter de frontlinies.⁴⁷ Deze nagespeelde getuigenissen van ervaringen van 90 jaar geleden kunnen bij het hedendaagse publiek natuurlijk niet dezelfde herinneringen oproepen zoals ze dat deden bij diegenen die de oorlog zelf hadden meegemaakt, maar ze kunnen misschien wel de groei van nieuwe vormen van individuele en collectieve herinneringen ondersteunen. Naar eigen zeggen drukte de stad Albert met deze grootschalige re-enactment de plicht tot het herinneren uit, ter ere van de veteranen, en in de hoop dat dergelijke bloedbaden zich nooit meer zouden voordoen.⁴⁸ Zoals veel organisatoren van herdenkingsevenementen gebruikte de stad hier de gruwel van de oorlog als een motief tot en boodschap van herdenken. De stad organiseerde ook een vredesevenement, waarbij kinderen eigen vredeswensen konden neerschrijven en aan de takken van bomen hangen, als symbool van de wens van de stedelingen tot wereldvrede.⁴⁹

Naast deze inspanningen van overheden op verschillende niveaus, waren er ook niet-gouvernementele organisaties die zich engageerden in de 90-jarige herdenking van de slag aan de Somme. Het *British Legion* bijvoorbeeld organiseerde een vierdaagse fietstocht *Cycle The Somme*, die deelnemers langs alle belangrijke historische locaties in de regio voerde.⁵⁰ Het *British Legion*, dat in Groot Brittannië bekend staat als “*the national custodian of Remembrance*”, vertegenwoordigt de Britse veteranen en wil hun bezorgdheden vertolken door te streven naar het behoud van de tradities tijdens herdenkingen.⁵¹ De aanwezigheid van het legioen in de regio van de Somme zorgt ervoor dat de herinnering aan de gesneuvelde soldaten van het Britse Gemenebest voortgezet wordt met respect voor de traditionele vormen van herdenking. Op een ogenblik dat het pleidooi voor verandering in herdenkingspraktijken het grootst is, pleit het legioen ervoor dat de balans tussen traditie en verandering bewaard blijft.⁵² De aanwezigheid van het *British Legion* in de regio van de Somme is van belang, aangezien de organisatie een van de weinige groepen is die nog steeds de veteranen vertegenwoordigt, ook al zijn die intussen verdwenen.

Een ander voorbeeld van een niet-gouvernementele herdenkingsplechtigheid vindt plaats bij de *Lochnagar Crater*, een stuk grond in privé eigendom nabij La Boisselle. De eigenaar van de krater, die ontstond door een explosie op 1 juli 1916, organiseert er elk jaar een ceremonie die wordt bijgewoond door ongeveer 1000 mensen, van wie het grootste deel Britten. De traditioneel opgezette plechtigheid wordt gefinancierd door giften, maar krijgt publieke bekendheid doordat ze wordt opgenomen in de brochures van de toeristische dienst van de Somme. De organisatoren proberen er zorg voor te dragen dat de gesneuvelden van alle landen herdacht worden. In de toespraken wordt de klemtoon gelegd op verzoening, vrede en vriendschap tussen alle betrokken landen.⁵³ Dit private initiatief toont dat herdenking vele gedaantes kan aannemen en dat er op verschillende niveaus plechtigheden en evenementen opgezet worden. Een keerzijde van deze diversiteit is dat het moeilijker kan worden om een samenhangende herdenkingsboodschap uit te dragen.

3.2.3 Herdenken na het verdwijnen van de levende herinnering

2006 markeerde een mijlpaal in de herdenkingen aan de Somme: na het overlijden van de laatste oud-strijders werd de slag voor de eerste keer herdacht zonder dat er overlevenden van de oorlog aanwezig waren. Het verdwijnen van de ooggetuigen en van de levende herinnering aan de oorlog heeft de aard van de herdenkingen veranderd.⁵⁴ Tot dan had de klemtoon van de herdenkingsactiviteiten steeds op de oud-strijders gelegen, zodat zij hun herinneringen en ervaringen konden overdragen. Met het overlijden van de laatste veteranen stelde zich echter de noodzaak het collectieve geheugen over de gebeurtenissen van de oorlog te herdenken. Zoals hierboven werd uiteengezet, is het collectieve geheugen van een samenleving altijd het product van een bepaalde tijd en context. Lange tijd is de overheersende narratief in de collectieve herinnering er één geweest van patriottische trots en martelaarschap. Tegen de achtergrond van hedendaagse sociaal-politieke ontwikkelingen en in een context waarin de inspanningen rond herdenkingstoerisme steeds prominenter worden, heeft er zich de laatste tijd echter ook een nieuw, inclusiever vertoog over gedeelde herinnering doorgezet.

Vandaag de dag zijn de meeste deelnemers aan de herdenkingen in de Somme al twee generaties verwijderd van de generaties die de oorlog zelf hebben meegemaakt. De meeste van deze bezoekers zijn afkomstig uit landen van het Britse *Commonwealth*; zij doen de regio van de Somme aan als deel van de *Circuit of Remembrance*. Zij komen in groten getale: zo ontvangt het memoriaal in Thiepval op 1 juli doorgaans rond de 10.000 bezoekers, en 200.000 gespreid over het hele jaar.⁵⁵ Deze grote aantallen bezoekers hebben er in aanzienlijke mate toe bijgedragen dat de herinnering aan de slag aan de Somme bewaard blijft. Ze hebben de regio aangemoedigd om het unieke erfgoed van de Somme in stand te houden en te versterken. Herdenkingsplechtigheden en de hen kenmerkende rituelen dragen er toe bij dat dit erfgoed een sterke symbolische waarde behoudt en dat de herinnering aan de oorlogsgebeurtenissen overgedragen blijft worden. Op hun beurt versterken deze plechtigheden en rituelen de interesse van toeristen om de regio te bezoeken.

Hier is echter een zekere voorzichtigheid geboden. De cyclus van het trachten te voldoen aan de verwachtingen van de bezoekers door een collectieve herinnering in stand te willen houden die een construct is van het verleden, kan leiden tot een stagnatie van herdenkingen als relevant maatschappelijk fenomeen en tot de voortdurende reproductie van een narratief die mogelijk niet langer relevant is voor de hedendaagse samenleving. Traditioneel geven herdenkingsplechtigheden en vieringen vorm aan het collectieve geheugen van samenlevingen in functie van het promoten van gedeelde waarden en het versterken van gevoelens van betrokkenheid van leden van die samenlevingen. Om deze functies te kunnen blijven realiseren in wijzigende sociale contexten, kunnen herdenkingspraktijken doorheen de tijd evolueren en veranderingen ondergaan. Stagnatie van herdenkingspraktijken daarentegen kan een impact hebben op de maatschappelijke relevantie van herdenking.

De Franse regering heeft de laatste jaren herhaaldelijk te kennen gegeven dat volgens haar de herdenkingen in Frankrijk aan hernieuwing toe zijn, willen ze hun verenigende rol kunnen blijven spelen en willen ze, in de woorden van president Sarkozy van 10 januari 2008, kunnen bijdragen aan een herdenkingsbeleid dat “beter aangepast is aan de maatschappelijke ontwikkelingen, meer in lijn is met de diversiteit van het land, en beter afgestemd is op de verwachtingen van de jongere generaties.”⁵⁶ Omdat oud-strijders traditioneel een cruciale rol speelden in de overdracht van de herinnering aan geschiedenis van de oorlog, heeft hun verdwijnen een leegte nagelaten. De Franse regering erkent in het licht hiervan dat een nieuw publiek van herdenkingen andere verwachtingen en behoeftes heeft en dat het noodzakelijk is geworden om te kijken naar andere vormen van betekenisoverdracht, die de beste van de traditionele vormen kan integreren met hedendaagse vereisten. Daarom heeft de Franse regering haar inspanningen opgedreven om herdenkingspraktijken in nieuwe richtingen te laten evolueren. Daarbij is de aandacht in het bijzonder uitgegaan naar de mogelijkheden van herdenkings-toerisme, educatieve projecten en multimediale programma's. Op deze wijze wordt de focus verschoven van het louter herhalen van ceremonies en rituelen die door een nieuw publiek steeds moeilijker begrepen worden, naar een reflectie over de betekenis van het gebeuren en naar het bevorderen van de gevoelens van betrokkenheid. Zo hoopt de Franse regering ook een jonger publiek te bereiken. Dit ligt in de lijn van het besef dat de laatste jaren bij steeds meer organisatoren van herdenkingsplechtigheden en evenementen gegroeid is, dat het noodzakelijk is om jongere generaties op een voor hen betekenisvolle manier bij herdenkingen te betrekken. In dit kader werd in het *Kaspi*-rapport een citaat van president Sarkozy opgenomen, waarin deze het belang benadrukt van het overdragen van de oorlogsherinnering op de jeugd:

“Herdenkingsplechtigheden dienen te evolueren (...), niet omwille van de verandering om de verandering, maar om een jonger publiek te raken, dat niet beleefd heeft wat wij herdenken. Men kan niet zomaar doorgaan met dezelfde herdenkingsceremonies terwijl er steeds minder directe getuigen zijn; dat niet te begrijpen zou, naar mijn aanvoelen, strijdig zijn met de plicht tot herinnering. Wanneer de hoofdacteurs van het toneel verdwijnen, moeten plechtigheden evolueren om tegemoet te komen aan een jonger publiek. Herinnering is niet zomaar nostalgie naar het verleden, het is het voorbereiden van de toekomst. Herinnering is niet het oprakelen van enkele oude gebeurtenissen, gedurende een aantal uren per jaar. Herinnering gaat over de waarden die men hoog wil houden, die men respecteert, en waarvan men de hedendaagse waarde beschrijft voor de jongeren van ons land. Het lijkt me de moeite waard om te werken aan een herinneringspolitiek die beter aangepast is aan de maatschappelijke ontwikkelingen, meer in lijn is met de diversiteit van het land, en beter afgestemd is op de verwachtingen van de jongere generaties; met andere woorden, te werken aan een moderne herinneringspolitiek.”⁵⁷

Hoewel de Franse overheid zich engageert om de toekomst van herdenking te vrijwaren, is het afkondigen en uitvoeren van beleid op zich niet voldoende om praktijken met breed gedragen betekenissen te bevruchten. Een goed voorbeeld hiervan zijn de inspanningen om de *bleuet*, de korenbloem, te doen herleven als het Franse symbool van herinnering, zoals de *poppy* het bekende traditionele symbool is van de Britse herdenkingstraditie. In 1998 probeerden de

Fransen de blauwe korenbloem te promoten tijdens nationale herdenkingsplechtigheden door officiële vertegenwoordigers te vragen de bloem op te spelden. Meer recent hebben toeristische gidsen in het oostelijke deel van de Somme *bleuet*-routes uitgestippeld, die de Franse ervaring aan de Somme willen benadrukken, en aldus alternatieven bieden voor de bekende *poppy*-routes.⁵⁸ Het blijkt echter moeilijk om de *bleuet* te laten uitgroeien tot een even bekend en aanvaard symbool als de Britse klaproos. Voor het brede Franse publiek heeft de korenbloem geen onmiddellijke betekenisvolle relatie met breed gedragen en erkende waarden. De inspanningen om deze relatie te versterken lijken voorlopig weinig succes te hebben gehad.

3.2.4 De boodschappen van herdenking in de Somme

Zoals uit het voorgaande gebleken is, zijn de herdenkingen van de slag aan de Somme aan het evolueren. Er is een proces van verandering in gang gezet, niet alleen om de herinnering aan het oorlogsverleden in stand te houden, maar ook om de betekenis ervan te versterken. Dit verloopt op een geleidelijke en voorzichtige manier. De meeste veranderingen die tijdens de 90-jarige herdenking werden doorgevoerd, waren bedoeld om de traditionele vormen van herdenking aan te vullen, en niet om de bestaande ceremoniën en rituelen radicaal te transformeren. Zo kozen verschillende organisatoren ervoor te proberen het oorlogsverleden te herdenken door de ogen van degenen die niet langer aanwezig kunnen zijn. Dit verklaart de proliferatie van allerhande evenementen waarop het leven tijdens de oorlog gereïmagineerd werd. Via deze re-enactments trachtten organisatoren niet alleen respect te betuigen voor de gesneuvelden, maar ook een nieuw publiek aan te moedigen om persoonlijke interpretaties te ontwikkelen van het collectieve geheugen over het oorlogsverleden. Op de risico's die re-enactments kunnen inhouden, zoals eenzijdige narratieven en het stimuleren van een fascinatie voor oorlog, werd hierboven reeds gewezen.

Eén van de organisaties die streeft naar het in stand houden van de tradities, maar in de traditionele herdenkingspraktijken toch subtiele innovaties wil binnenbrengen om op een eigentijdse wijze haar boodschap over te dragen, is het *Office Nationale des Anciens Combattants et Victimes de Guerre* (ONAC). Deze oud-strijdersorganisatie, een van de meest actieve nationale organisaties in de Somme, wil aldus het beste van wat het verleden te bieden heeft combineren met de vereisten die het heden en de toekomst aan herdenking stellen. ONAC stelt zich als opdracht de herinnering aan de oorlog en de waarden die het engagement van de oud-strijders geleid hebben, in stand te houden en te valoriseren. Bovendien, zo stelt de organisatie op haar website, wil ze door aan jongere generaties het ideaal van de vrijheid en de waarden van de Franse republiek over te dragen, werken aan het behoud van de vrede.⁵⁹ Hoewel deze missieverklaring enigszins abstract blijft en het moeilijk is te evalueren hoe jongeren die aan activiteiten van ONAC deelnemen precies bijdragen tot een cultuur van vrede, lijken de activiteiten en evenementen die door ONAC georganiseerd worden goede voorbeelden te zijn van hoe herdenkingspraktijken kunnen evolueren, alsook van hoe een evenwicht gevonden kan worden tussen het traditionele en het eigentijdse. Zo organiseerde ONAC in het kader van de

herdenking van de slag aan de Somme niet alleen tentoonstellingen, concerten en interreligieuze ceremonies, de organisatie stond ook in voor de participatie van jongeren in de officiële plechtigheden op wapenstilstandsdag en voor het verlenen van hulp bij het opzetten van het klank- en lichtspel van de *Digger Côte 160 Association*.

3.2.5 Herdenkingstoerisme

In navolging van het Franse Ministerie van Defensie, dat in samenwerking met het Ministerie van Cultuur en Toerisme een plan ontwikkeld heeft om in Frankrijk het herdenkingstoerisme te bevorderen⁶⁰, heeft de departementale assemblee van de Somme beslist om bij het promoten van het toerisme in de regio de oorlogsgeschiedenis een centrale plaats te geven. De toeristische dienst van de Somme had in 1998 al een studie besteld over de demografische kenmerken en de motieven van toeristen die de regio aandeden.⁶¹ Uit deze studie bleek dat ongeveer de helft van de bezoekers in de leeftijdscategorie 30-49 te situeren valt en dat ongeveer de helft van de respondenten historische interesse aangaf als reden voor hun bezoek. Dat betekent dat dit segment van de bevolking, dat minder geneigd lijkt om deel te nemen aan officiële herdenkingsplechtigheden, wel de belangrijkste groep van de herdenkingstoeristen uitmaakt. Herdenkingsevenementen in een toeristisch kader lijken dan ook mogelijkheden te bieden om deze groep te bereiken. Voor de departementale overheden van de Somme vormden de conclusies van deze studie een aanleiding om hun visie op het erfgoed van de Somme en op het toerisme in de regio onder de loep te nemen. Op basis van deze reflectie werd besloten dat de herinnering en de herdenking van de slag aan de Somme een belangrijke rol kunnen spelen in het smeden van de identiteit van de regio en het bevorderen van het toerisme. De 90-jarige herdenkingen in 2006 waren dan ook een kans voor de departementale overheden om het belang tot uitdrukking te brengen dat de bevolking van de Somme hecht aan het levend houden van de herinnering van het oorlogsverleden, alsook het engagement om deze herinnering te beschouwen als een belangrijk deel van hun identiteit.⁶² Als sluitstuk van deze inspanningen herdoopte de *Communauté des Communes* van de Somme zich tot *le Pays du Coquelicot*, oftewel *Poppy Country*.

Deze inspanningen zijn vruchtbaar gebleken. Het is deels dankzij het promoten van de collectieve herinnering aan het oorlogsverleden als deel van de identiteit van de regio dat de herdenkingsactiviteiten en evenementen in de Somme zo succesvol zijn. Het in stand houden van deze herinnering bevordert de toeristische activiteiten in sterke mate, en omgekeerd. Maar hoewel deze ontwikkelingen heel succesvol blijken, moet ook enige voorzichtigheid aan de dag gelegd worden. Met het heengaan van de laatste oud-strijders en ooggetuigen van de oorlog, en dus van de levende herinnering, blijft als basis van het collectief geheugen alleen de geschiedenis over. Geschiedenis is echter geen gefixeerd gegeven, maar een sociaal en temporeel geconstrueerd fenomeen, dat bijgevolg voortdurend onderhevig is aan veranderingen. Dat deze veranderingen mogelijk ooit een impact zullen hebben op de collectieve herinnering zoals die nu in de Somme in stand wordt gehouden als belangrijk onderdeel van de toeristische successen in de regio, kan niet uitgesloten worden. Het is hier dat voorzichtigheid geboden is: toeristisch

succes, hoe belangrijk ook, mag als doelstelling niet boven de doelstellingen en de maatschappelijke relevantie van herdenkingen (wat die dan ook moge inhouden) geplaatst worden. Herdenking en collectieve herinnering, en de (evoluerende) geschiedenis waarop die gebaseerd zijn, zijn primordiaal.

3.2.6 Besluit

Omwille van het verdwijnen van de laatste ooggetuigen van de slag aan de Somme werden organisatoren van herdenkingsplechtigheden en activiteiten geconfronteerd met enkele fundamentele vragen, zoals hoe de herinnering aan het oorlogsverleden overgedragen kan worden zonder louter de tradities te herhalen; hoe tijdens herdenkingen eerbied kan worden betuigd aan diegenen die de oorlogsgebeurtenissen beleefd hebben, maar nu heengegaan zijn; en welke (nieuwe) boodschappen tijdens herdenkingen kunnen worden overgedragen. In de regio van de Somme heeft men de klemtoon gelegd op het in stand houden van de collectieve herinnering aan de oorlogsgebeurtenissen. Dit werd niet alleen vertaald in allerlei inspanningen om het herdenkingstoerisme te bevorderen, maar ook in het organiseren van ervaringsgerichte herdenkingsactiviteiten, zoals wandelingen en pelgrimages langs belangrijke historische sites, met als bedoeling de deelnemers de ervaring te geven in de voetsporen van de gesneuvelden te treden. Deze inspanningen waren erop gericht een nieuw publiek te helpen met het begrijpen van de betekenis van de herdachte historische gebeurtenissen en van de waarde van het herdenken van deze gebeurtenissen. De uiteenzetting over herdenkingspraktijken in de Somme geeft aan dat een te eenzijdige focus op het in stand houden van de collectieve herinnering ertoe kan leiden dat bepaalde narratieven over de oorlog verborgen blijven, en dat hier de nodige voorzichtigheid aan de dag gelegd moet worden. Anderzijds leert de ervaring van de 90-jarige herdenking van de slag aan de Somme ook hoe, door de focus niet alleen op de herdenking van de historische gebeurtenis maar ook op de beleving van de deelnemers te richten, bruggen kunnen worden geslagen tussen het verleden en het heden.

3.3

De 90^e verjaardag van de slag om Passendale en het einde van de Eerste Wereldoorlog in Vlaanderen

3.3.1 De oorlog in de Westhoek

De Westhoek, internationaal gekend als *Flanders Fields*, was tijdens de Eerste Wereldoorlog een van de belangrijkste slagvelden aan het westelijk front. In het najaar van 1914 liep het Duitse offensief vast aan de IJzer. Daarmee bleef een klein deel van het Belgische grondgebied onbezett, dat vier jaar lang te allen prijze verdedigd zou worden door Belgische, Britse en Franse troepen. De Westhoek werd het toneel van veldslagen die onuitwisbare sporen hebben nagelaten in het collectieve geheugen van alle landen die in Vlaanderen vochten. Tot op heden blijven namen van plaatsen als Ieper en Passendale symbolen voor de menselijke kost van de oorlog.

De context waarin de 90-jarige herdenkingen van de Eerste Wereldoorlog in Vlaanderen plaatsvonden, verschilde enigszins van de herdenkingen in Normandië en de Somme. De specifieke historische context waaruit herdenkingspraktijken in de regio zijn voortgekomen, heeft gemaakt dat er in Vlaanderen drie verschillende herdenkingstradities tot ontwikkeling zijn gekomen: de herdenkingstraditie van het Britse *Commonwealth*, die haar centrum in Ieper heeft, de Belgisch nationale herdenkingstraditie, die over het hele grondgebied van België in de praktijk wordt gebracht, en de Vlaamse herdenkingstraditie, die in de Westhoek en dan vooral in Diksmuide haar wortels heeft. Hoewel deze drie stromingen raakpunten hebben, bestaan er significante verschillen. Deels omwille van het bestaan van de drie verschillende tradities zijn sommige van de data op de herdenkingskalender in de Westhoek uniek. In 2007 werd bijvoorbeeld niet alleen de 90^e verjaardag van de slag om Passendale en de 80^e verjaardag van de inhuldiging van de Menenpoort in Ieper herdacht, maar ook de 80^e editie van de IJzerbedevaart. Het landschap dat door de oorlog getekend is, de talloze musea in de regio en de dagelijkse *Last Post* ceremonie onder de Menenpoort maken dat herdenking in de Westhoek tot op heden een duidelijk zichtbaar aspect van het dagelijkse leven is. Om herdenking in de regio beter te begrijpen, is het aangewezen eerst de oorsprong en de kenmerken van elk van de drie herdenkingstradities van naderbij te bekijken.

3.3.2 De verschillende herdenkingstradities in Vlaanderen

3.3.2.1 De Britse Commonwealth traditie

De herdenkingen van het Britse Gemenebest werden na de oorlog in het leven geroepen om alle gesneuvelden te herdenken die in buitenlandse grond begraven lagen. Na vier jaar loopgravenoorlog hadden grote aantallen soldaten in de Westhoek hun laatste rustplaats gekregen. Voor veel oud-strijders en hun families werd het na de oorlog een traditie om regelmatig naar *Flanders Fields* te reizen, en er de gesneuvelden eerbied te betuigen en de oorlog te herdenken.

De officiële herdenkingsplechtigheden van het Britse Gemenebest in de Westhoek spelen zich af rond een aantal data die voor de landen van het Gemenebest een bijzondere betekenis hebben. Zo wordt niet alleen wapenstilstandsdag herdacht, maar ook *ANZAC-Day* en de verjaardagen van de slagen om Passendale en Mesen. Naast deze vaste dagen vinden er ook op dagelijkse basis Britse herdenkingsplechtigheden plaats. Een belangrijk onderdeel van de *Commonwealth* herdenkingstraditie in Vlaanderen is de *last post*, die elke dag om acht uur 's avonds door hoornblazers van de plaatselijke vrijwillige brandweerbrigade wordt geblazen onder de Menenpoort in Ieper, om eerbied te betuigen aan de troepen die in de Westhoek gevochten hebben. Deze traditie, die georganiseerd wordt door de *Last Post Association*, wordt sinds 1928 in ere gehouden. Alleen tijdens de Tweede Wereldoorlog vond het dagelijkse ritueel niet plaats. Het dagelijks laten weerklinken van de *last post* is een belangrijk element in het levend houden van de pelgrimstraditie in de regio. Naast deze ceremonie staat de *Last Post Association* ook in voor de coördinatie van de plechtigheid die elk jaar op 11 november door gaat onder de Menenpoort. Deze plechtigheid die – afhankelijk van het jaar – wordt bijgewoond door ongeveer vijf tot tienduizend mensen, wordt georganiseerd in samenwerking met het stadsbestuur, de *Commonwealth War Graves Commission*, het *British Legion*, en de militaire overheden en ambassades van de landen van het Britse Gemenebest. Het opzet van de plechtigheid blijft in grote lijnen gelijk van jaar tot jaar. De *Last Post Association* heeft met de plechtigheid geen specifiek doelpubliek voor ogen; gezinnen, schoolgroepen, legereenheden, toeristen, organisatoren en de lokale bevolking nemen alle deel aan de ceremonie. Volgens de organisatie is de opkomst de laatste tien jaar gestaag toegenomen.⁶³

De herdenkingen van het Britse Gemenebest zijn van aanzienlijk belang voor de plaatselijke economie. Herdenkingstoerisme is goed voor 30% van de toeristische omzet in de Westhoek.⁶⁴ Dat maakt van deze vorm van toerisme een belangrijke economische kracht in de regio, en er wordt volop gewerkt aan projecten om dat ook het komende decennium zo te houden. De problemen die mogelijk kunnen voortkomen uit het samenbrengen van toerisme en herdenking, in het bijzonder het delicate evenwicht dat tussen beide gevonden moet worden, zijn dezelfde als in Normandië en de Somme. Uniek voor de Westhoek is de bijkomende oefening om ook de verschillende herdenkingstradities in de regio in evenwicht te houden.

3.3.2.2 De Belgisch nationale herdenkingstraditie

De rituelen en betekenissen van de Belgische nationale herdenkingsplechtigheden zijn gelijkwaardig aan de officiële plechtigheden zoals die hierboven beschreven werden. 11 november is de officiële datum voor de herdenking van alle Belgen die tijdens en sinds de Eerste Wereldoorlog tijdens gewapende conflicten gesneuveld zijn. De nationale plechtigheid voor wapenstilstandsdag vindt altijd plaats in Brussel, in aanwezigheid van de koning en de eerste minister. Dezelfde ochtend vinden soortgelijke, maar kleinschaliger plechtigheden plaats in verschillende steden en gemeenten in het hele land. Hoewel de Belgische overheid niet zo ver is gegaan als de Franse in het kritisch doorlichten van het nationale herdenkingsbeleid, zijn er op het terrein pogingen geweest om aan traditionele praktijken vorm te geven in een eigentijdse context.

Algemeen gesproken is van de drie herdenkingstradities de Belgisch nationale de minst zichtbare in de Westhoek. Niettemin is de Belgisch nationale traditie aanwezig op een aantal plaatsen in de regio. Zo beheert het Ministerie van Defensie de Dodengang in Diksmuide. Deze site wordt bewaard als het laatst overgebleven deel van het Belgische front. In het museum dat werd ingericht naast de gereconstrueerde Dodengang worden artefacten uit de collectie van het Koninklijk Legermuseum getoond die de geschiedenis van de oorlog aan het front oproepen.⁶⁵ Het museum werkt voor de dagelijkse werking soms samen met andere musea in de regio; de IJzertoren staat bijvoorbeeld vlakbij. De focus van de Dodengang blijft vooral gericht op de Belgische oorlogservaring en op de loopgravenoorlog. Een ander voorbeeld van de aanwezigheid van de Belgisch nationale herdenkingstraditie in de Westhoek is de wandelvierdaagse van de IJzer die het Ministerie van Defensie jaarlijks organiseert. Een van de doelstellingen van de wandeling is de gesneuvelden van de beide wereldoorlogen, in het bijzonder degenen die vielen op de slagvelden in de Westhoek, op een respectvolle manier te herdenken. Daarnaast wil het Ministerie van Defensie, door de vierdaagse zowel open te stellen voor militairen als voor burgers, de band tussen defensie en de samenleving versterken. In 2008 trok de wandeling een recordaantal deelnemers.⁶⁶ Tijdens de openingsceremonie van deze editie werden 2000 blauwe ballonnen in de lucht losgelaten, als symbool voor vrede. Het evenement eindigde in Ieper onder de Menenpoort, met het bijwonen van de *last post* ceremonie.⁶⁷ Aldus is de vierdaagse van de IJzer een voorbeeld van interactie tussen de verschillende herdenkingstradities in de Westhoek. Door de plechtigheid onder de Menenpoort in het programma op te nemen wordt de link gelegd met een van de belangrijkste symbolen van de *Commonwealth* traditie in de regio. Het uitdragen van een vredesboodschap heeft de vierdaagse gemeenschappelijk met de Vlaamse herdenkingstraditie. Tegelijkertijd streeft Defensie met het evenement ook heel eigen doelstellingen na; het opzet van de vierdaagse is niet alleen de gesneuvelden te herdenken, maar ook om de deelnemers kennis te laten maken met een kant van het leger dat het publiek mogelijk niet kent. Hoewel het een van de weinige herdenkingsevenementen is die het Ministerie van Defensie organiseert in de Westhoek, toont de IJzervierdaagse dat er ruimte is voor verdere interactie tussen de drie herdenkingstradities.

Wat de Belgisch nationale herdenkingstraditie betreft, moet tot slot ook het Nationaal Instituut voor Oorlogsinvaliden, Oud-strijders en Oorlogsslachtoffers vermeld worden. Het instituut werd opgericht om de “nationale erkentelijkheid van België uit te drukken voor alle personen

die hun gezondheid, leven of tijd opofferden en opofferen voor de natie tijdens grote conflicten, zoals de twee Wereldoorlogen, de Korea-oorlog, en buitenlandse missies voor België, de Europese Unie, de VN of de NAVO". Als deel van deze opdracht wil het instituut ook de herinnering aan het oorlogsverleden overdragen en doorgeven aan jongere generaties.⁶⁸ Dat vertaalt zich in de praktijk in pedagogische projecten, die leerlingen van zowel het lager als het middelbaar onderwijs willen meegeven dat vrede kwetsbaar is en dat het behoud ervan een inspanning van hun kant vergt.⁶⁹ Het instituut streeft er ook naar om oud-strijders en jongeren samen te brengen, maar erkent dat er gezocht moet worden naar nieuwe en innovatieve herinneringsprojecten omdat de laatste generaties oud-strijders geleidelijk aan het verdwijnen zijn.⁷⁰ Voor de 90-jarige herdenking van het einde van de Eerste Wereldoorlog organiseerde het instituut geen speciale initiatieven, maar zette het zijn gewone werking rond herdenking en herinnering voort. Zo werd in samenwerking met het *Passchendaele 1917 Memorial Museum* een educatief project opgezet waarbij leerlingen leerden over de soldaten die op oorlogskerkhoven in België begraven liggen.⁷¹ Door de persoonlijke verhalen van deze soldaten te reconstrueren werd getracht niet alleen de collectieve herinnering, maar ook de herinnering aan individuele soldaten in ere te houden.

Globaal genomen werden er op het nationale niveau weinig specifieke initiatieven genomen naar aanleiding van de 90-jarige herdenkingen, een aantal speciale evenementen die door het Ministerie van Defensie georganiseerd werden in aanvulling op de gewone 11 november ceremonies niet te na gesproken. Zo werd op 7 november 2008 aan de congreskolom in Brussel een plechtigheid gehouden in samenwerking met de *Commonwealth War Graves Commission*. Dezelfde dag ondertekende de federale overheid een conventie met de regering van Nieuw-Zeeland waarin het gedeelde oorlogsverleden van beide landen werd beklemtoond.⁷² Andere initiatieven van het Ministerie van Defensie omvatten een conferentie over de gevolgen van de Eerste Wereldoorlog, een expositie in het Legermuseum over dieren in de oorlog, concerten waarop muziek uit de periode van de wereldoorlog gespeeld werd, en een Televox-uitzending die aan herdenking gewijd was. Volgens het Ministerie was de doelstelling achter deze initiatieven het vervullen van de plicht stil te staan bij de 90-jarige verjaardag van het einde van de Eerste Wereldoorlog, in het bijzonder door het oorlogsverleden te bestuderen, te becommentariëren en te herdenken.⁷³

3.3.2.3 De Vlaamse herdenkingstraditie

De derde herdenkingstraditie in de Westhoek is de Vlaamse traditie, die haar wortels heeft in een reeks initiatieven die na de oorlog door de Vlaamse beweging genomen werden om eerbied te betuigen aan de Vlaamse soldaten die in het Belgisch leger gevochten hadden, en om hun oorlogservaringen te herdenken. Op basis van historische narratieven over deze ervaringen gaf de Vlaamse beweging enerzijds vorm aan zijn vredesboodschap, die een van de pijlers is waarop deze herdenkingstraditie rust, alsook aan zijn politieke aanspraken op Vlaamse autonomie. Aldus is deze herdenkingstraditie niet alleen een voorbeeld van hoe herdenkingspraktijken kunnen groeien uit initiatieven van groepen uit het maatschappelijk middenveld, maar ook van hoe herdenkingen verweven kunnen zijn met politieke doelstellingen zoals het streven naar politieke autonomie.

In 1920, tijdens de eerste IJzerbedevaart in Diksmuide, verkondigde de Vlaamse beweging zijn drieledige boodschap: “Nooit meer oorlog, zelfbestuur en godsvrede”.^a Deze meervoudige boodschap groeide snel uit tot de centrale slagzin van de Vlaamse herdenkingstraditie, hoewel door de jaren heen de betekenis van deze boodschap en de narratieven die er rond gewezen werden, verschoven, gewijzigd en uiteengelopen zijn. Ook de IJzertoren in Diksmuide zelf geeft het delicate evenwicht weer tussen de boodschap van politieke emancipatie⁷⁴ en de vredesboodschap, die beide prominent aanwezig zijn in de hele Vlaamse herdenkingstraditie. De narratieven over de IJzertoren zijn nooit volledig gefixeerd geworden; over de jaren heen werd dit symbool ter herdenking van de Vlaamse frontervaringen door de vele verschillende groepen binnen de Vlaamse beweging ingezet om hun specifieke politieke agenda’s te promoten.⁷⁵ Een van de gevolgen van de controverses tussen de verschillende narratieven over de IJzertoren is geweest dat voor sommigen de herdenkingen aan de toren aangetast zijn. De politieke agenda en de Vlaams nationalistische ondertoon van de IJzerbedevaarten maken ook dat het evenement niet altijd als een evident onderdeel van de toeristische route in de regio wordt gezien. Sommige organisatoren lijken soms terughoudend om de IJzerbedevaarten te vermelden in hun activiteitenprogramma’s. Niettemin spelen de IJzertoren en het bijhorende museum een belangrijke rol omdat ze een Vlaams perspectief bieden op oorlog en vrede, een perspectief dat op andere plaatsen soms ontbreekt.

Sinds enkele jaren heeft het IJzerbedevaartcomité een beweging ingezet om opnieuw te focussen op de wortels van de IJzergetuigenis, door zijn missie te hertalen in een drieledige boodschap: vrede, vrijheid en verdraagzaamheid. Een van de initiatieven van het comité dat bijvoorbeeld gericht is op het overdragen van de boodschap van vrede en verdraagzaamheid is het muziekfestival *Ten Vrede*. Ondanks de vele verschillen binnen de Vlaamse beweging blijft de wens om een vredesboodschap te verspreiden prominent aanwezig. Voor het overdragen van deze boodschap baseert het IJzerbedevaartcomité zich op de idee van het herinneren van de oorlog om vrede na te streven.⁷⁶

3.3.2.4 Interacties tussen de herdenkingstradities

Hoewel er voorbeelden zijn van interacties tussen de verschillende herdenkingstradities, hebben de drie tradities sinds het einde van de Eerste Wereldoorlog globaal genomen veel meer naast elkaar bestaan. Sommige organisatoren in de Westhoek erkennen dat de aanwezigheid van verschillende belangrijke actoren geleid heeft tot verschillende manieren van denken over herdenking. Diverse organisaties zoals het *In Flanders Fields Museum* in Ieper en het *Talbot House* in Poperinge (om er slechts twee te noemen) hebben echter het voortouw genomen om

a Het begrip ‘godsvrede’ kan verschillende betekenissen hebben. Binnen de Vlaamse beweging lijkt er tot op heden geen overeenstemming te bestaan over de betekenis ervan. In één interpretatie houdt ‘godsvrede’ in dat het respecteren van verschillen binnen de samenleving een waarde is die hoog gehouden moet worden, wat erop neer komt dat het begrip op gelijke voet staat met de ideeën ‘nooit meer oorlog’ en ‘zelfbestuur’. In een andere interpretatie betekent het begrip dat onderlinge verschillen opzij gezet moeten worden om Vlaams zelfbestuur – op een vredevolle wijze – te bereiken. Deze laatste interpretatie impliceert dat Vlaams zelfbestuur het hoofddoel is, en ‘nooit meer oorlog’ en ‘godsvrede’ middelen zijn om dat doel te bereiken.

de drie tradities dichter tot elkaar te brengen. Zo wordt in de permanente tentoonstelling van het *In Flanders Fields Museum* niet alleen de klemtoon gelegd op de boodschap van vrede, die ook centraal staat in de Vlaamse herdenkingstraditie, maar eveneens op de rol die het Britse *Commonwealth* in de Westhoek speelde. De tentoonstelling vertelt het verhaal van de Ieperse saillant door de lens van de persoonlijke ervaringen van soldaten en ooggetuigen. Het schoolprogramma van het museum omvat ook bezoeken aan militaire begraafplaatsen, zodat leerlingen in aanraking komen met de laatste rustplaats van de soldaten waarover ze in het museum of in de klas geleerd hebben. Bezoekende schoolgroepen worden bovendien aangemoedigd om in Ieper te blijven voor de dagelijkse *Last Post* ceremonie onder de Menenpoort.⁷⁷

3.3.3 2007, 90 jaar na de slag om Passendale

In 2007 werd de 90e verjaardag van de slag om Passendale herdacht. Datzelfde jaar werd ook de 80e verjaardag van de inhuldiging van de Menenpoort gevierd. Voor de herdenking van de slag om Passendale nam het genootschap *Passchendaele Society 1917*, een vereniging verbonden aan het *Memorial Museum Passchendaele 1917*, het voortouw om – in samenwerking met andere organisaties – een hele reeks herdenkingsactiviteiten en –evenementen op te zetten. De boodschap die de vereniging vooral wilde overdragen was dat herdenking en herinnering iets voor iedereen is. Om mensen te bereiken die doorgaans niet zouden deelnemen aan herdenkingsactiviteiten, kozen de organisatoren ervoor nieuwe vormen van herdenking te verkennen. Er werden niet alleen officiële plechtigheden georganiseerd zoals de opening van het *Tyne Cot Cemetery Visitor's Center* in aanwezigheid van de Britse koningin en de Hertog van Edinburgh⁷⁸, maar ook concerten, filmvertoningen, diners, sport- en wandelactiviteiten. Met dit soort evenementen wilde de vereniging mensen aantrekken en aan herdenkingen laten deelnemen die anders misschien niet geïnteresseerd zouden zijn in de werking en de missie van de *Passchendaele Society*.⁷⁹ Zo werd een rugby wedstrijd georganiseerd ter ere van David Gallagher, een speler van de Nieuw-Zeelandse *All Blacks* die tijdens de oorlog in Ieper sneuvelde. Onder meer omdat de wedstrijd samenviel met de wereldbeker rugby, kon het evenement op een grote opkomst rekenen. Met de innovatieve vormen van herdenking die door de *Passchendaele Society 1917* werden georganiseerd, slaagde de vereniging erin een ruimer publiek aan te spreken.

De rol die het *Memorial Museum Passchendaele 1917* speelde in de 90-jariger herdenkingen rond de slag om Passendale, belicht de belangrijke plaats die musea innemen in het Vlaamse herdenkingslandschap. Naast de vele overblijfselen zoals memorialen en begraafplaatsen, zijn er in de Westhoek veel musea te vinden die allerlei niet-formele en pedagogische herdenkingsactiviteiten opzetten en die, net als het dagelijkse *Last Post* ritueel in Ieper, maken dat de herinnering aan het oorlogsverleden in de Westhoek zichtbaar aanwezig blijft.

3.3.4 2008, de 90-jarige herdenking van het einde van de Eerste Wereldoorlog

In 2008 werd de 90^e verjaardag van het einde van de Eerste Wereldoorlog herdacht. Omdat de nadruk niet langer op Passendale en de Menenpoort maar op de verjaardag van wapenstilstandsdag lag, veranderde de organisatorische dynamiek. De *Passchendaele Society 1917* was niet langer de belangrijkste organisator. Hoewel er samenwerkingsverbanden werden opgezet tussen verschillende organisatoren, leken herdenkingsevenementen meer op sporadische basis georganiseerd te worden. Herdenkingsactiviteiten vonden vooral plaats rond wapenstilstandsdag.

Sommige organisaties focusten specifiek op het betrekken van jongere generaties bij de door hen georganiseerde herdenkingsactiviteiten. Pax Christi Vlaanderen en Pax Christi Rijsel organiseerden bijvoorbeeld een Vredestocht in en rond Ieper die speciaal gericht was op jongeren. Het evenement duurde twee dagen en omvatte niet alleen een wandeltocht maar ook workshops en getuigenissen rond herinnering en herdenking. Ook in andere initiatieven werd gestreefd naar het internationaliseren van herdenkingsactiviteiten. Zo organiseerden de stad Ieper en het *Pays du Coquelicot* een vierdaagse herdenkingsmars die wandelaars van Albert naar Ieper leidde. Het idee van dit evenement, dat een brug slaat tussen herdenking in de Somme en herdenking in de Westhoek, ontstond in mei 2007 toen de stad Ieper een charter ondertekende met het *Pays du Coquelicot*. In 2008 werd de mars voor de eerste keer georganiseerd. Vele herdenkingsactiviteiten in november 2008 waren de voortzetting van jaarlijkse evenementen, maar sommige activiteiten werden speciaal georganiseerd voor de 90-jarige herdenking van het einde van de oorlog. Omdat het Britse herdenkingsbeleid voornamelijk focust op de herdenking van het einde van de oorlog, was dit vooral zichtbaar in de activiteiten die door landen van het Britse Gemenebest werden georganiseerd.

Hoewel op 11 november in heel België de traditionele jaarlijkse herdenkingsplechtigheden werden georganiseerd, waren de evenementen ter herdenking van het 90-jarige einde van de Eerste Wereldoorlog grotendeels geconcentreerd in de Westhoek. Ook in de plannen voor de 100-jarige herdenkingen van de Eerste Wereldoorlog lijkt een belangrijk deel van de focus op de Westhoek te liggen.⁸⁰

3.3.5 Besluit

Wanneer we herdenkingen in Normandië, de Somme en de Vlaamse Westhoek bekijken vanuit vergelijkend perspectief, lijkt het erop dat Vlaanderen om verschillende redenen uniek is. Ten eerste wordt het herdenkingslandschap in de Westhoek gekenmerkt door drie verschillende herdenkingstradities. Interactie tussen deze tradities blijft soms beperkt, hoewel ze veel gemeenschappelijke kenmerken vertonen. Organisatoren van herdenkingsactiviteiten in de

regio lijken voortdurend te balanceren tussen concurrentie enerzijds en samenwerking anderzijds. Verschillende types van herdenking gaan doorgaans harmonieus samen, maar er lijkt ruimte te bestaan om meer raakvlakken te vinden. Bovendien lijken de verschillende herdenkingstradities niet altijd dezelfde waarde toebedeeld te krijgen. Ten tweede is de Westhoek uniek doordat herdenking er een belangrijke, zichtbare plaats inneemt in het dagelijkse leven. Dit heeft niet alleen te maken met het door de oorlog getekende landschap, maar ook met de prominente plaats die musea innemen in het herdenkingslandschap en met het in ere houden van dagelijkse rituelen zoals de *Last Post Ceremony*.

4 Slotwoord

Het opzet van deze nota was een verkennende studie te bieden over hedendaagse herdenkingspraktijken, hun betekenis, en de diverse problemen waarmee ze vandaag geconfronteerd worden. De historische en conceptuele uiteenzetting en de empirische analyse van herdenkingspraktijken in Normandië, de Somme en de Vlaamse Westhoek hebben getoond dat er kritische vragen opgeworpen kunnen worden over de verschillende boodschappen die via herdenkingen worden overgedragen, en dat een zoektocht naar een nieuw publiek noodzakelijk geworden is. Herdenking is op een keerpunt gekomen. Een aantal overheden en organisatoren van herdenkingsactiviteiten hebben dit erkend, en zijn een zoektocht begonnen naar manieren om de maatschappelijke relevantie van herdenking te vrijwaren. Zo heeft de Franse regering een aantal initiatieven genomen om de reflectie over de hedendaagse betekenis van herdenking te stimuleren. Dit leidde onder meer tot de oprichting van een commissie die zich moest buigen over de modernisering van publieke herdenkingen, met de publicatie van een rapport als eindresultaat. De Vlaamse overheid op zijn beurt heeft ook een aantal studies besteld. Eén onderzoek ging na welke landen betrokken zijn bij de herdenkingen in de Westhoek, een ander was erop gericht het toeristische belang van het oorlogserfgoed in de Westhoek in kaart te brengen.⁸¹ Niettemin is het duidelijk dat er nog veel meer gedaan kan worden om de reflectie over de hedendaagse relevantie van herdenkingen aan te moedigen bij alle overheden en organisaties die bij herdenkingspraktijken betrokken zijn. Eén van de doelstellingen van deze nota is een aanzet daartoe te geven.

Uit deze verkennende studie blijkt dat in dit kader drie kwesties in het bijzonder aandacht vragen. Ten eerste hebben herdenkingspraktijken altijd meer dan één boodschap uitgedragen. Alle herdenkingspraktijken zijn in eerste instantie een manier om de herinnering aan slachtoffers van oorlogen en conflicten in ere te houden. Dit is het eerste motief achter alle herdenkingen. Maar naast dit motief van herinnering zijn herdenkingen altijd gebruikt geworden om ook andere boodschappen over te dragen en andere doelstellingen te dienen. Traditioneel heeft de natiestaat herdenkingen ingezet als instrument om de nationale eenheid te bevorderen, het project van nationale identiteitsvorming te ondersteunen, en noties als het patriottische offer te promoten. Herdenkingen werden aldus gebruikt om bepaalde politieke doelstellingen na te streven. Uit deze nota is gebleken dat de praktijk om herdenkingen aan politieke agenda's te linken tot op heden wordt voortgezet. Een ander traditioneel doel van herdenkingen is het bevorderen en verspreiden van een vredescultuur. Ook hier is sprake van het linken van herdenkingen aan een politieke agenda: herdenkingen worden ingeschakeld in een vredes-educatief project, dat waarden als tolerantie en niet-gewelddadige conflicthantering wil bevorderen. Indien overheden en organisatoren willen vermijden dat op herdenkingsactiviteiten boodschappen worden uitgezonden die als gedateerd, ambigu, mogelijk zelfs als contradictoorsch of niet-inclusief worden ervaren, moeten ze zich ervan bewust zijn dat herdenking inderdaad verschillende doelstellingen kan dienen en dat er potentiële spanningen bestaan tussen deze verschillende doelstellingen en de boodschappen die tijdens herdenkingen worden overgedragen. Het risico op onduidelijkheid en ambiguïteit wordt nog vergroot door de proliferatie van herdenkingsevenementen en organisatoren. Steeds meer groepen en organisaties uit het middenveld engageren zich in het organiseren van herdenkingsactiviteiten. Op zich is dit

uiteraard een positieve ontwikkeling. Niettemin kan deze proliferatie mogelijk ook een impact hebben op de globale samenhang tussen de boodschappen van herdenkingspraktijken.

Ten tweede kan geconcludeerd worden dat officiële herdenkingsplechtigheden ook vandaag hun waarde houden als rituele praktijken waarop respect en dankbaarheid betuigd wordt aan al diegenen die tijdens de oorlogen geleden hebben. Om rekening te houden met nieuwe en jongere groepen deelnemers is het echter raadzaam voor organisatoren om herdenkingsplechtigheden niet langer als een routine te organiseren. Want hoewel de oude rituelen en vormen waardevol blijven als tijdstippen en plaatsen waar mensen en groepen kunnen samenkomen om de verschillen en gelijkenissen in hun eigen herinneringen aan het oorlogsverleden te leren kennen en te waarderen, is het duidelijk geworden dat de traditionele plechtigheden en symbolen voor het bredere, eigentijdse publiek hebben ingeboet aan kracht om vorm te geven aan één gedeelde, betekenisvolle herinnering aan het verleden.⁸² Nu de laatste veteranen en andere directe ooggetuigen aan het verdwijnen zijn, stelt zich bovendien de noodzaak om een nieuw en jonger publiek aan te spreken om deel te nemen aan herdenkingsactiviteiten. Complementaire herdenkingsactiviteiten en tentoonstellingen kunnen hierbij van nut zijn, door mensen die de oorlogen zelf niet hebben meegemaakt te helpen in het vinden van betekenissen in de traditionele vormen en rituelen. Sinds enkele jaren zijn organisatoren beginnen experimenteren met nieuwe vormen van herdenking, zoals sportevenementen, wandelingen en kunstexposities. Het is uiteraard belangrijk dat de noodzaak om nieuwe groepen deelnemers aan te trekken de doelstellingen van herdenking niet overschaduwden. Daarom is het aanbevelenswaardig op zoek te gaan naar fora waar op een grondige manier gereflecteerd kan worden over oorlog en vrede. Het Franse beleid over gedeelde herinnering bijvoorbeeld moedigt aan om door meerdere lenzen naar het oorlogsverleden te kijken, zodat meer accurate narratieven over de oorlogen kunnen worden meegegeven. Musea, die in Vlaanderen een belangrijke rol spelen in het herdenkingslandschap, zijn een geschikt forum om meervoudige perspectieven te introduceren. In het *Kaspi* rapport werd bovendien ook de klemtoon gelegd op het potentieel van herdenkingstoerisme, pedagogische programma's en innovatieve media. Al deze vormen verruimen het actieterrein van herdenking en bieden mogelijkheden om op langere termijn te reflecteren over oorlog en vrede. Hoewel er aanzienlijke verschillen bestaan tussen herdenkingen in Normandië, de Somme en Vlaanderen, vinden deze nieuwe vormen en fora van herdenking langzaam hun weg in de praktijk en in het beleid.

Een derde aandachtspunt heeft betrekking op het herdenkings- en herinneringstoerisme. In het vooruitzicht van de 100-jarige herdenkingen van de Eerste Wereldoorlog worden grote investeringen gepland in de toeristische industrie in de Somme en in de Westhoek. Toerisme heeft een groot potentieel als instrument om de verschillende boodschappen van herdenking over te dragen, en hun blijvende relevantie in de hedendaagse samenleving te helpen ondersteunen. Niettemin stelt zich bij het organiseren en bevorderen van toeristische initiatieven rond herinnering en herdenking altijd de vraag welke boodschappen precies worden overgedragen, alsook hoe dat kan gebeuren met respect voor het historisch gegroeide geheugen en voor bestaande herdenkingspraktijken. Herdenkingstoerisme wordt in Normandië, de Somme en Vlaanderen op een andere manier benaderd. In Normandië zijn op herdenkingsactiviteiten nog steeds oud-strijders aanwezig. Eén van de drie kerntaken van *Normandie Mémoire* is dan ook het ontvangen van veteranen en hun families die naar de regio reizen. In de Somme zijn

er echter geen directe ooggetuigen meer die aan herdenkingen deelnemen. Daarom trachten overheden en organisatoren in de regio het toerisme aan te sturen en te promoten op basis van de collectieve herinnering aan het oorlogsverleden. De achterliggende idee is dat een sterke collectieve herinnering een authentieke herdenkingservaring biedt en aldus het potentieel voor herdenkingstoerisme in de Somme kan vergroten. Zoals hierboven werd uiteengezet, is de nodige voorzichtigheid geboden bij het fixeren van of het vasthouden aan een bepaalde invulling van een collectieve herinnering. Collectieve herinneringen zijn immers sociale reconstructies van het verleden die in een bepaalde tijd en context tot stand kwamen. In de hedendaagse samenleving kunnen sommige vormen van collectieve herinnering als gedateerd overkomen of aan relevantie ingeboet hebben. In Vlaanderen is steeds de nodige voorzichtigheid geboden opdat het tegemoetkomen aan de noden van het toerisme de lokale vormen van herdenking niet overschaduwet. Kortom, herdenkingstoerisme is een domein dat steeds met de nodige voorzichtigheid benaderd moet worden. Herdenkingssites kunnen immers maar al te gemakkelijk 'gebrandmerkt' worden indien ze eenzijdig ingeschakeld worden om de belangen van de toeristische industrie te dienen. Het risico bestaat altijd dat toeristische praktijken herinneringen verkeerd interpreteren, negeren, verzwijgen, of zelfs misbruiken en onderdrukken.⁸³ Wanneer de toeristische inzet hoog is, kan de verleiding bestaan om bestaande, succesvolle praktijken te blijven reproduceren in plaats van te reflecteren over de morele aspecten van herdenkingen. Daarenboven neemt met het groeiende aantal organisatoren ook het risico toe dat bezoekers verward achterblijven wat de boodschap betreft. Hoe dan ook, uit deze nota blijkt dat in de context van Vlaanderen meer onderzoek nodig is om de complexiteiten van het herdenkings- en herinneringstoerisme in kaart te brengen en de overheden en organisaties die betrokken zijn bij herdenkingspraktijken hieromtrent te capaciteren.

Wat is de toekomst van oorlogsherdenking? De ogen sluiten voor het feit dat de herdenking van het oorlogsverleden op een keerpunt staat is niet langer een optie. De tijd is gekomen om ervoor te zorgen dat herdenkingspraktijken blijven inspelen op de noden van de hedendaagse samenleving. Er werden de afgelopen jaren al talrijke populaire initiatieven genomen die loskomen van de strikte rituelen die het publieke aangezicht van herdenkingen decennia lang hebben bepaald. De Franse regering heeft met haar beleid over gedeelde herinnering inspanningen gedaan om herdenkingen open te breken. Deze inspanningen laten echter nog een aantal kansen onbenut en dringen bovendien niet altijd door tot op het lokale niveau. Ook in Vlaanderen dient het reflectieproces over de hernieuwing van herdenkingspraktijken verder aangemoedigd te worden, onder meer door overheden en organisaties te informeren over huidige ontwikkelingen op het vlak van herdenkingen, alsook door het bewustzijn te vergroten over mogelijke problemen en aandachtspunten en aan te geven wat de mogelijkheden zijn om de eigentijdse relevantie van herdenkingen te waarborgen. De belangrijkste eigentijdse relevantie van oorlogsherdenkingen ligt volgens ons, naast het voortzetten van het betuigen van eerbied aan diegenen die tijdens de oorlog gesneuveld zijn of geleden hebben, vooral bij het aanmoedigen van het *reflecteren* over de betekenis van oorlog en vrede. Dit vereist dat organisatoren van herdenkingsactiviteiten voortdurend oog hebben voor de accuraatheid van narratieven over het oorlogsverleden en rekening houden met de grote diversiteit die er bestaat aan verschillende soorten oorlogservaringen. Bovendien moeten organisatoren er steeds bewust van zijn dat herdenkingen traditioneel verschillende soorten boodschappen hebben overgedragen en dat er mogelijke spanningen kunnen bestaan tussen deze boodschappen. Het is

duidelijk dat herdenkingspraktijken meer moeten inhouden dan louter nationale identiteitsconstructie en dat de overgedragen boodschappen zo coherent en inclusief mogelijk moeten zijn. Opdat nieuwe groepen van deelnemers bereikt worden, kunnen een breed spectrum aan vormen en methodes verkend worden. Ook het herdenkingstoerisme is in dit opzicht veelbelovend, op voorwaarde dat het bevorderen van dit soort toerisme aandacht heeft voor het specifieke karakter van herdenking. Tot slot is herdenking een geschikt domein om aan vredesopvoeding te doen, en aldus te werken aan een vredescultuur en een meer inclusieve samenleving. Kortom, hoewel oorlogsherdenking veel vragen en problemen opwerpt, vormt het nog steeds een relevant en veelbelovend maatschappelijk fenomeen. Het ideale ogenblik lijkt aangebroken om oorlogsherdenkingen te herdenken. De maatschappelijke interesse in geschiedenis is groot, herdenkingstoerisme wordt steeds populairder, en de 100-jarige herdenking van de Eerste Wereldoorlog ligt in het verschiet. Dit is het ogenblik om overheden en organisatoren bij elkaar te brengen om een metanarratief te ontwikkelen over herinnering en collectief geheugen. Honderd jaar na het einde van de *Groote Oorlog* zullen burgers over de hele wereld bestookt worden met de beelden van herdenkingen: een enorme kans om de geschiedenis open te trekken en mensen samen te brengen.

Eindnoten

- 1 Fincher, C. (2001), *Commemorating World War II, IHE Perspectives*, Institute of Higher Education: Athens, Georgia USA, April 2001, p.5.
- 2 Ashplant, T.A., et al. (2004), *The Politics of War Memory and Commemoration: Contexts Structures and Dynamics*, in: Ashplant, T.A. et al (eds.), *The Politics of War Memory and Commemoration*, New Brunswick, NJ: Transaction Publishers, p. 9-10.
- 3 Edwards, P. (2000), 'Mort pour La France': Conflict and Commemoration in France after the First World War, *University of Sussex Journal of Contemporary History*, issue 1, p. 1.
- 4 Gillis, J.R. (1994), *Memory and Identity: the history of a relationship*, in: Gillis, J.R. (ed.), *Commemorations: the Politics of National Identity*, Princeton, NJ: Princeton University Press, p.186-214.
- 5 Edwards, P. (2000), 'Mort pour La France': Conflict and Commemoration in France after the First World War, *University of Sussex Journal of Contemporary History*, issue 1, p. 8.
- 6 Goebel, S. (2004), *Re-membered and Re-mobilized: The 'Sleeping Dead' in Interwar Germany and Britain*, *Journal of Contemporary History*, 39:4, p.1.
- 7 Ibid.
- 8 Ashplant, T.A., et al. (2004), *The Politics of War Memory and Commemoration: Contexts Structures and Dynamics*, in: Ashplant, T.A. et al (eds.), *The Politics of War Memory and Commemoration*, New Brunswick, NJ: Transaction Publishers, p. 8.
- 9 Walgrave, S. (1994), *Nieuwe sociale bewegingen in Vlaanderen. Een sociologische verkenning van de milieubeweging, de derde wereldbeweging en de vredesbeweging*, KUL Sociologisch Onderzoeksinstituut: Leuven, p. 102.
- 10 Service Personnel and Veterans Agency, *Remembrance* (s.d.), http://www.veterans-uk.info/remembrance/early_years.html, geconsulteerd op 4 oktober 2009.
- 11 Kaspi, A. et al., *Rapport de la commission de réflexion sur le modernisation des commémorations publiques* (2008), <http://www.cheminsdememoire.gouv.fr/telechargement/Pdf/RapportCommissionKaspi.pdf>, geconsulteerd op 8 januari 2010.
- 12 Bourke, J. (2004), *Introduction 'Remembering' War*, *Journal of Contemporary History*, 39:4, p. 473-485.
- 13 Mariarty, C. (1999), *Review Article The Material Culture of Great War Remembrance*, *Journal of Contemporary History*, 34:4, p. 653-652.
- 14 Brown, G., *PM's Armistice Day Tribute* (11 november 2008), <http://www.number10.gov.uk/Page17413>, geconsulteerd op 21 oktober 2009 (onze vertaling).
- 15 Raivo, P. (1999), *In this Very Place: War Memorials and Landscapes as an Experienced Heritage*, *The Thingmount Working Paper Series on the Philosophy of Conservation*, 99:07, [http://www.lancs.ac.uk/depts/philosophy/awaymave/onlineResources/in%20this%20very%20place%20\(raivo\).pdf](http://www.lancs.ac.uk/depts/philosophy/awaymave/onlineResources/in%20this%20very%20place%20(raivo).pdf), geconsulteerd op 13 oktober 2009.
- 16 Mayo, J. (1988), *War Memorials as Political Memory*, *The Geographical Review*, 78:1, p. 62-75.
- 17 Hutchinson, J. (2009), *Warfare and the Sacralisation of Nations: The Meanings, Rituals and Politics of National Remembrance*, *Millennium – Journal of International Studies*, 38:2, p. 401-417.
- 18 Kaspi, A. et al., *Rapport de la commission de réflexion sur le modernisation des commémorations publiques* (2008), <http://www.cheminsdememoire.gouv.fr/telechargement/Pdf/RapportCommissionKaspi.pdf>, geconsulteerd op 8 januari 2010.
- 19 Newall, V. (1976), *Armistice Day: Folk Tradition in an English Festival of Remembrance*, *Folklore*, 87:2, p. 226-229.
- 20 Kaspi, A. et al., *Rapport de la commission de réflexion sur le modernisation des commémorations publiques* (2008), <http://www.cheminsdememoire.gouv.fr/telechargement/Pdf/RapportCommissionKaspi.pdf>, geconsulteerd op 8 januari 2010.
- 21 Ibid., p. 24-25.
- 22 Lord Wallace of Saltaire, *Remembrance Day*, *Publications and Records*, Column 1095, House of Lords, 24 januari 2007.

- 23 Sachedina, O. (2001), Redefining Remembrance, *The McGill Tribune*, October 12, 2001.
- 24 Bourke, J. (2004), Introduction 'Remembering' War, *Journal of Contemporary History*, 39:4, p. 473-485.
- 25 Schwartz, B. (1996), Memory as a Cultural System: Abraham Lincoln in World War II, *American Sociological Review*, 61: oktober, p. 908-927.
- 26 Conseil (française) des ministres, La modernisation de la politique de la mémoire combattante (September 9, 2009), <http://www.gouvernement.fr/gouvernement/la-modernisation-de-la-politique-de-la-memoire-combattante>, geconsulteerd op 18 november 2009.
- 27 Wahnich, S. (2006), Les musées d'histoire du XXe siècle, les mémoriaux et les sites: comparaison internationale, *Proceedings from the 1st International Conference on Shared Memory*, Paris, October 25-26, 2006.
- 28 Kaspi, A. et al., *Rapport de la commission de réflexion sur la modernisation des commémorations publiques* (2008), <http://www.cheminsdememoire.gouv.fr/telechargement/Pdf/RapportCommissionKaspi.pdf>, geconsulteerd op 8 januari 2010.
- 29 Normandie Mémoire, Normandy's Martyrdom in exchange for France's freedom (s.d.), http://www.normandiememoire.com/NM60Anglais/2_histo4/histo4_p12_gb.htm, geconsulteerd op 23 oktober 2009.
- 30 Normandie Mémoire, De Gaulle comes to Bayeux (s.d.), http://www.normandiememoire.com/NM60Anglais/2_histo4/histo4_p04_gb.htm, geconsulteerd op 23 oktober 2009.
- 31 Comité du Débarquement, Ceremonies of June 6th (s.d.), http://www.memorial-pegasus.org/cdn/ceremonies/index_2.php, geconsulteerd op 31 november 2009.
- 32 Schriftelijke communicatie met Liliane Bouillon-Pasquet, secretaris van het Comité du Débarquement, 22 oktober 2009.
- 33 Mondelinge communicatie met Frédérique Guérin, Secretaris-generaal Normandie Mémoire, 27 oktober 2009.
- 34 Ibid.
- 35 Schriftelijke communicatie met Stéphane Cachard, *Communauté des Communes de Sainte-Mère-Église*, 27 oktober 2009.
- 36 Comité du Débarquement, Ceremonies of June 6th (s.d.), http://www.memorial-pegasus.org/cdn/ceremonies/index_2.php, geconsulteerd op 31 november 2009.
- 37 Mondelinge communicatie met Frédérique Guérin, Secretaris-generaal Normandie Mémoire, 27 oktober 2009.
- 38 BBC News, Queen Welcomes at D-Day Service (May 31 2009), http://news.bbc.co.uk/2/hi/uk_news/8075776.stm, geconsulteerd op 15 november 2009 en Petrou, M., Sarkozy's U.S. love-fest hits a few snags (June 9, 2009), <http://www2.macleans.ca/2009/06/09/sarkozy%E2%80%99s-us-love-fest-hits-a-few-snags/>, geconsulteerd op 11 november 2009.
- 39 Schriftelijke communicatie met Stéphane Cachard, *Communauté des Communes de Sainte-Mère-Église*, 27 oktober 2009.
- 40 Mondelinge communicatie met Frédérique Guérin, Secretaris-generaal Normandie Mémoire, 27 oktober 2009.
- 41 Normandie Mémoire, Charte "Normandie-Mémoire" de bonne conduite à l'usage des intervenants faisant œuvre de collection et de reconstitution historique, <http://www.univem-paris.com/Telechargement/Charte-Normandie-2009.pdf>, geconsulteerd op 8 januari 2010 (onze vertaling).
- 42 Normandie Mémoire, Charte "Normandie-Mémoire" de bonne conduite à l'usage des intervenants faisant œuvre de collection et de reconstitution historique, <http://www.univem-paris.com/Telechargement/Charte-Normandie-2009.pdf>, geconsulteerd op 8 januari 2010.
- 43 Normandie Mémoire, The 65th Anniversary of D-Day and the Battle of Normandy Ceremonies & Festivities (s.d.), http://www.normandiememoire.com/NM60Anglais/communication/doc/Official_programme_commemorations_65th_Anniversary_of_D-Day.pdf, geconsulteerd op 15 december 2009.
- 44 Conseil General de la Somme, 90ème anniversaire de la Bataille de la Somme programme, *Vivre en Somme: Le Magazine du Conseil general de la Somme*, juni 2006, 7, Uit <http://www.somme.fr/var/storage/original/application/4227b2873ff48b1ee65eb9211ac359do.pdf> geconsulteerd op 20 oktober 2009.
- 45 The Great War Society, Last Post for the Pals (s.d.), <http://www.thegreatwarsociety.com>, geconsulteerd op 20 november 2009.

- 46 Le Pays du Coquelicot, <http://www.paysducoquelicot.com>, geconsulteerd op 11 november 2009.
- 47 Office de Tourisme Albert, Bataille de la Somme: La ville d'Albert lance son 'message de paix' (June 20, 2006), <http://www.anciencombattant.com/article.cfm?id=101891>, geconsulteerd op 8 januari 2010.
- 48 Kaspi, A. et al., *Rapport de la commission de réflexion sur la modernisation des commémorations publiques* (2008), <http://www.cheminsdememoire.gouv.fr/telechargement/Pdf/RapportCommissionKaspi.pdf>, geconsulteerd op 8 januari 2010.
- 49 Office de Tourisme Albert, Bataille de la Somme: La ville d'Albert lance son 'message de paix' (20 juni 2006), <http://www.anciencombattant.com/article.cfm?id=101891>, geconsulteerd op 8 januari 2010.
- 50 Essential Somme, Events (s.d.), <http://www.essentialsonme.com/events.htm>, geconsulteerd op 2 november 2009.
- 51 The Royal British Legion, About Us (s.d.), <http://www.britishlegion.org.uk/about-us>, geconsulteerd op 20 november 2009.
- 52 The Royal British Legion, Remembrance (s.d.), <http://www.britishlegion.org.uk/remembrance>, geconsulteerd op 7 januari, 2010.
- 53 Schriftelijke communicatie met Richard Dunning, Friends of Lochnagar, 29 november 2009.
- 54 Todman, D., (2009), *The Ninetieth Anniversary of the Battle of the Somme*, in: Keren, M. and Herwig, H. (eds.), *War Memory and Popular Culture: Essays on Modes of Remembrance and Commemoration*, McFarland and Company, Inc: Londen.
- 55 Leduc, A., (2007), *L'est de la Somme: Territoire de Tourisme des Mémoires de la Grande Guerre: Réappropriation de la Mémoire de la Bataille de la Somme et Construction Territoriale*, 6e Rencontres de Mâcon – Tourisimes et Territoires, 13-15 september 2007.
- 56 Kaspi, A. et al., *Rapport de la commission de réflexion sur la modernisation des commémorations publiques* (2008), <http://www.cheminsdememoire.gouv.fr/telechargement/Pdf/RapportCommissionKaspi.pdf>, geconsulteerd op 8 januari 2010.
- 57 Ibid, p. 13 (onze vertaling).
- 58 Leduc, A., (2007), *L'est de la Somme: Territoire de Tourisme des Mémoires de la Grande Guerre: Réappropriation de la Mémoire de la Bataille de la Somme et Construction Territoriale*, 6e Rencontres de Mâcon – Tourisimes et Territoires, 13-15 september 2007.
- 59 Office National de Anciens Combattants et Victims de Guerre, <http://onacsd80.free.fr/>, geconsulteerd op 12 november 2009.
- 60 Chemins de Mémoire, <http://www.cheminsdememoire.gouv.fr>, geconsulteerd op 13 september 2009.
- 61 Leduc, A., (2007), *L'est de la Somme: Territoire de Tourisme des Mémoires de la Grande Guerre: Réappropriation de la Mémoire de la Bataille de la Somme et Construction Territoriale*, 6e Rencontres de Mâcon – Tourisimes et Territoires, 13-15 september 2007.
- 62 Ibid.
- 63 Schriftelijke communicatie met Kris Vanderstichelen, Last Post Association, 27 november 2009.
- 64 Westtoer (2009), 2014-18 100 jaar Groote Oorlog, *Synthese, Toeristische valorisatie van erfgoed uit de Eerste Wereldoorlog in de Westhoek met het oog op 100 jaar Groote Oorlog (2014-18)*.
- 65 Koninklijk Museum van het Leger en de Krijgsgeschiedenis, The Trench of Death, Diksmuide (s.d.), <http://www.klm-mra.be/klm-new/engels/main01.php?id=collecties/dodengang>, geconsulteerd op 5 januari 2010.
- 66 Belgisch Ministerie van Defensie, Vierdaagse van de IJzer (s.d.), <http://www.mil.be/vierdaagse/subject/index.asp?LAN=nl&ID=497>, geconsulteerd op 12 december 2009.
- 67 Belgisch Ministerie van Defensie, Recordaantal voorinschrijvingen Vierdaagse van de IJzer, (19 august 2008), <http://www.mil.be/perscom/index.asp?LAN=nl&ID=1255>, geconsulteerd op 12 december 2009.
- 68 Instituut voor Veteranen, De drie opdrachten van het Instituut voor Veteranen – NIOOO (s.d.), <http://www.vetera.be/algemeen/de-3-opdrachten-van-het-instituut-voor-veteranen-niooo/id-menu-28>, geconsulteerd op 22 december 2009.
- 69 Schriftelijke communicatie met Griet Brosens, Instituut voor Veteranen, 6 november 2009.
- 70 Godin, V. (ed.) (2008), 2007 Annual Report, Brussel: Instituut voor Veteranen, p.31.

- 71 Schriftelijke communicatie met Griet Brosens, National Veterans Institute, November 6, 2009.
- 72 Belgisch Ministerie van Defensie, Commonwealth War Graves Commission aan de Congreskolom (6 november 2008), <http://www.mil.be/perscom/index.asp?LAN=nl&ID=1278>, geconsulteerd op 12 december 2009.
- 73 Belgisch Ministerie van Defensie, 90e verjaardag van het einde van de Eerste Wereldoorlog (22 oktober 2008), <http://www.mil.be/perscom/index.asp?LAN=nl&ID=1276>, geconsulteerd op 12 december 2009.
- 74 In 1986 stemde het Vlaams Parlement (toen nog de Vlaamse Raad) een decreet waarin de IJzertoren uitgeroepen werd tot Memoriaal van de Vlaamse ontvoogding (Decreet houdende uitroeping van het IJzermemorial en het omringende domein te Diksmuide tot memoriaal van de Vlaamse ontvoogding, Parl. Hand., stuk 97 (1985-1986), nrs. 1-5).
- 75 De Wever, B. (2008), Diksmuide: de IJzertoren, in: Tollebeek, J. et al. (red.), België, *Een parcours van herinnering. Deel 2: Plaatsen van tweedracht, crisis en nostalgie*, Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker, p. 60-71.
- 76 Schriftelijke communicatie met Peter Verplancke, coördinator museum IJzertoren, 4 november 2009.
- 77 Mondelinge communicatie met Wouter Sinaeve, educational advisor *In Flanders Fields Museum*, 2 december, 2009.
- 78 BBC News, Queen attends FIRST WORLD WAR battle memorial (July 12, 2007), http://news.bbc.co.uk/2/hi/uk_news/6294184.stm, geconsulteerd op 12 november 2009.
- 79 Schriftelijke communicatie met Freddy Declerck, Society Paschendale 1917, 14 november 2009.
- 80 Internationaal Vlaanderen, 'Herdenking 100e verjaardag van de 'Grote Oorlog' (2014-2018) (s.d.), http://www.faronet.be/files/20100407_groote_oorlog.pdf, geconsulteerd op April 15, 2010; Provincie West-Vlaanderen (2008), 'Strategisch beleidsplan Toerisme en Recreatie voor de Westhoek 2008-2013', Brugge: Westtoer; en S. Van der Auwera (2008), *De herdenking van de Grote Oorlog en Flanders Fields. Een beknopt overzicht in 25 staten*, Antwerpen: Steunpunt Buitenlands Beleid, toerisme en recreatie.
- 81 Provincie West-Vlaanderen (2008), 'Strategisch beleidsplan Toerisme en Recreatie voor de Westhoek 2008-2013', Brugge: Westtoer; en S. Van der Auwera (2008), *De herdenking van de Grote Oorlog en Flanders Fields. Een beknopt overzicht in 25 staten*, Antwerpen: Steunpunt Buitenlands Beleid, toerisme en recreatie.
- 82 Gillis, J.R. (1994), Memory and Identity: the history of a relationship in: Gillis, J.R. (ed), *Commemorations: the Politics of National Identity*, Princeton, NJ: Princeton University Press, p.186-214.
- 83 Bajc, V. (2007), Introduction to Collective Memory and Tourism: Globalizing Transmission Through Localized Experience, *Journeys*, 7:2, p.11.

Vlaams Vredesinstituut

Leuvenseweg 86

1000 Brussel

tel. +32 2 552 45 91

vredesinstituut@vlaamsparlement.be

www.vlaamsvredesinstituut.eu

Het Vlaams Vredesinstituut werd bij decreet opgericht door het Vlaams Parlement als onafhankelijk instituut voor vredesonderzoek. Het Vredesinstituut voert wetenschappelijk onderzoek uit, documenteert relevante informatiebronnen, en informeert en adviseert het Vlaams Parlement en het brede publiek over vredesvraagstukken.